

HADİS USÛLÜ LİTERATÜRÜNDE İHTİSÂR TÜRÜNÜN KARAKTERİSTİĞİ

Tunahan ERDOĞAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
tunahanerdogan1234@hotmail.com
0000-0003-3374-6063

Öz

Hadis usûlünde ilk örneği İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*'ine bağlı olarak Nevevî (ö. 676/1277) tarafından ortaya konulan ihtisâr çalışmaları h. VII./m. XIII. yüzyıldan günümüze varlığını kesintisiz biçimde sürdürmektedir. Bu makale ihtisâr müelliflerinin teorik açıklamalarından ve uygulamalarından hareketle hadis usûlünde ihtisâr literatürünün karakteristiğini yansıtan unsurların tespit, tasnif ve tahlilini amaçlamaktadır. İhtisâr müelliflerinin eserlerinde bulunan mukaddime kısımlarındaki ifadeleri ve eserlerin muhtevası bu amaç doğrultusunda taranmış, türün özelliklerini ve müelliflerin maksatlarını yansıtan anahtar kavram, ifade ve uygulamalar belirlenerek belli başlıklar altında tasnif edilmiştir. Odak noktasında daha önce kaleme alınmış bir ya da birden fazla metni özetleme, kısaltma ve sadeleştirme çabasının yer aldığı ihtisâr faaliyetinin/türünün bu temel amacın yanı sıra birtakım yan/ikincil amaçlar barındırdığı tespit edilmiştir. Sözü edilen ikincil amaçlar değişik oranlarda da olsa bütün muhtasarlarda bulunmaktadır. Hadis usûlünde ihtisârların

31

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 28 sayı 54 (2023/1): 31-72
Gön. Tar.: 28.09.2022
Kabul Tar.: 03.04.2023
Yay. Tar.: 03.07.2023
doi: 10.20519/divan.1181149

özellikleri şu başlıklar altında ele alınmıştır: Metni özetleme ve kısaltma, önceki eserlerden bilgi toplama, konuları düzenleme ve sistematik hale getirme, konuların anlaşılmasını ve öğrenilmesini kolaylaştırma, asıl kitabın ya da alanla ilgili diğer kitapların müelliflerinin görüşlerini eleştirme, eksik bırakılan konuları tamamlama, farklı görüşler arasından tercihte bulunma, yanlış görüşleri düzeltme, kapalı kalan konuları açıklama. Çalışma, ihtisâr türünün yalnızca kısaltma ve özetleme amacı içermediği hipotezi üzerine kurulmuş, bu hipotezi destekleyen kavramlara odaklanmıştır. Çalışmada ele alınan bir başka konu ise türün telif tarzı ve amacı bakımından ihtisâr müelliflerinin eserlerinde bulunmasını arzu etmedikleri hususların tespiti. Bunlar da şu başlıklar altında tasnif edilmiştir: Anlamı bozacak ya da değiştirecek tasarruflar, metni gereksiz yere uzatma, metni aşırı derecede kısaltma, gereksiz ve boş söz ekleme, tekrar. Müelliflerin sözü edilen hususları eserlerinde ne derece başarı ile uyguladıkları üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Çalışma, özellikle hicrî beşinci asır ve sonrasında İslâmî ilimlerde telif sahasında yenilik arayışının sona erdiği, taklit zihniyetinin yaygınlaştığı ve birbirinin tekrarı mahiyetinde eserler ürettiği düşüncesine eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usûlü Literatürü, İhtisâr, Muhtasar, Hulâsa.

GİRİŞ

İslâmî ilimlerde ihtiva ettiği bilginin boyutuna göre mebsût, mutavassıt ve muhtasar olmak üzere üç farklı telif türü bulunmaktadır. Mebsût türü, ait olduğu ilim dalının bütün konularına oldukça geniş ve detaylı biçimde yer veren, daha çok mütâlaa kastı güdülen eserlerdir. Mutavassıt eserler, mebsût ile muhtasarlar arasında kalan orta hacimli ve her seviyede insanın istifadesine açık eserlerdir. Muhtasarlar ise ilgili ilim dalının ana konularını ve temel meselelerini ayrıntıya girmeden çok kısa biçimde ele alan eserlerdir. Muhtasarlar bir ilim dalında başlangıç seviyesinde bulunan kimselere söz konusu disiplinin ana konularını öğretme, ileri seviyede öğrenim görmüş kimseler ile keskin bir zihne sahip olanlara da hatırlatma işlevi görmektedir.¹ İhtisâr, muhtasar, iktisâr, hulâsa, mülâhasa, müntehab, nuhbe, muktetaf, zübde, tenkîh gibi isimlerle de anılan bu edebî tür “metni tahkim etmek, fazlalıklardan arındırmak, ezberlenebilirlik ve kuşatılabilirlik kabiliyetini artırmak, sistematik ve talimi hale getirmek, özetlemek, seçmeler yapmak”² gibi temel amaçlar barındırmaktadır. Bununla birlikte söz konusu tür yeni ilave bilgiler vermek, noksanlıkları ikmâl etmek, anlaşılmayı kolaylaştırmak, önceki görüşleri tenkîd etmek, konuları sistematize etmek, açıklamalar yapmak gibi bir dizi yan amaca da hizmet etmektedir.

İslâmî ilimlerde muhtasar kelimesi vecîz kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhît* mukaddimesinde kullandığı *وَسُئِلْتُ تَقْدِيمَ كِتَابٍ وَجِيزٍ عَلَى ذَلِكَ النِّظَامِ*

1 Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2. bs., thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1439/2018), I, 57; Serkiz Orpilyân ve Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-'ulûm*, (İstanbul: Şirket-i mürettîbiyye matbaası, 1308), 58-59.

2 İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15-28, (2010): 11. https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/alibolat/116180/2011_KARAI.pdf (eriş. tar. 20 Eylül, 2022) 68; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* 3. bs., (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 21.

ifadesini³ Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1819) “Ba’z-ı nâs benden kitâb-ı mezbûr üslûbunda bir müfîd ve muhtasar kitap telif etmemi suâl ve recâ eylediler.”⁴ şeklinde tercüme etmiştir. İhtisârın karıştı olarak kullanılan kavram ise genellikle mebsût kavramıdır. Nitekim İbn Hacer hadis usûlünde oldukça muhtasar olarak kaleme aldığı *Nuhbetü'l-fiker*'in son cümlesinde kitabının yalnızca tarifleri içerdiğini ve örneklere yer vermediğini belirttikten sonra nev'lerin detayı için mebsût eserleri adres göstermektedir.⁵

Hadis usûlünde bilinen ilk ihtisâr, ilk hadis usûlü eserlerinin kaleme alınmasından oldukça uzun bir süre sonra h. VII./m. XIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Eşrefiyye Dârulhadîsi'ne atandıktan sonra İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) kaleme aldığı *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis* isimli eserini ondan çok kısa bir süre sonra aynı dârulhadîste görev yapan Nevevî⁶ (ö. 676/1277) önce *Irşâdü tullâbi'l-hakâik* isimle⁷ sonra da bunu *et-Takrîb* adıyla ihtisâr etmiştir. Dolayısıyla hadis usûlünde ihtisâr türünün doğuşuna kaynaklık eden temel metin ve asıl kitap İbnü's-Salâh'ın eseri olmuştur. Takip eden yüzyıllarda çoğu İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*'ine,⁸ bir kısmı da başka eserlere dayalı çok sayıda muhtasar eser kaleme alınmıştır. Bu bakımdan hadis usûlünde ihtisâr türünün ortaya çı-

3 Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 4. bs., thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1430/2009), 22.

4 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basit fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, el-Matba'atü'l-'Usmâniyye, (yy., 1305), I, 12-13. Bkz. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1405>.

5 “فلتراجع لها مبسوطاتها” İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Âskalânî, *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi Ehli'l-eser*, 1. bs., thk. Abdülhamîd b. Sâlih b. Kâsım, (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1428/2006), 87.

6 Nevevî, Ebû Şâme el-Makdisî'nin h. 665/m. 1267 tarihinde vefatından sonra Eşrefiyye Dârulhadîs'inin müderrisliğine getirilmiş, vefat ettiği h. 676/m. 1277 tarihine kadar bu göreve devam etmiştir.

7 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri, *Bustânü'l-'ârifin*, (yy: Dâru'r-reyyân li't-türâs, ts.) 47; Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 2. bs., (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'arabi, 1392), I, 29.

8 Hadis usûlünde İbnü's-Salâh'tan sonra kaleme alınan eserler şekil, içerik ya da üslup gibi birçok açıdan onun *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*'inden etkilenmişlerdir. Sonraki hadis usûlü literatürü onun bu eseri etrafında gelişmiş ve şekillenmiştir. Nitekim Ca'berî (ö. 732/1332) onun kitabını bir kol-yenin ('ikd) ortasındaki en değerli taşâ (vâsita) benzeterek bu hususa işaret etmiştir. Ca'berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl, *Rusûmü't-tahdîs fi 'ulûmi'l-hadis*, thk. Ahmed Lütfi Fethullah (Ürdün: el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 1994), 63.

kişinde dâruhadîslerin ve buradaki eğitim öğretim materyali ihtiyacının etkili olduğu açık bir şekilde görülmektedir.⁹

Hadis usûlü literatüründe muhtasarların kaleme alınmasında ileri seviyedeki kimselere konuları hatırlatma,¹⁰ başlangıç seviyesinde bulunanlara da temel meselelere hızlı ve kolay biçimde vukûfiyet kazandırma düşüncesi önemli bir konuma sahiptir.¹¹ İhtisâr mü-

9 İsmail Kara'ya göre "şerh ve haşiye geleneği/literatürü medreselerle, medreselerin inşa edip yerleştirdiği eğitim-öğretim tarzıyla, ilim siyasetiyle ve tedris üslubuyla yakın irtibatlı"dır. (Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", 15). Kara'nın şerh haşiye geleneği için yaptığı bu tespitin en azından hadis usûlündeki ihtisâr literatürü için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Nevevî'den başlayarak ihtisâr müelliflerinin büyük çoğunluğunun bir medrese ya da dâruhadîste hocalık yapması ve yazdıkları eserlerin dâruhadîslerin eğitim geleneği içerisinde okutulması bu hususu desteklemektedir. Bize göre ihtisâr literatürü dâruhadîs ya da medrese merkezli eğitim öğretim faaliyetinin sonucunda ortaya çıkmış ve bu durum yüzyıllarca sürdürülmüştür. Fakat Kara'nın şerh haşiye geleneği için belirttiği gibi, görebildiğimiz kadarıyla ihtisâr türünün de medrese ya da dâruhadîslerle olan ilişkisi ve irtibatı yeterince araştırılmış ve değerlendirilmiş değildir. Mevcut ihtisâr literatürünün derinlemesine incelenmesinin ve farklı çalışmalara konu edilmesinin bu konuda önemli veriler sağlayacağını düşünüyoruz. Kanaatimizce bu konuda yapılacak araştırmalarda tabakât, tarih, sebet, meşyeha, fihris, âlimlerin kendi otobiyografilerinden bahseden kitaplar ve benzeri literatürün de dikkate alınması gerekmektedir. Zira bu tarz eserler hangi kitapların hangi âlim tarafından nerede, ne zaman, kaç defa okutulduğuna dair bilgiler ihtiva ettiği gibi kitapların nakil silsileleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Hicrî VII. ve VIII. asırlarda hadis ilminde şerh, haşiye, ta'lik, ihtisâr, iktisâr, tehzîb, tenkîh gibi farklı türlerin gelişmesindeki en önemli sebebin medrese ve dâruhadîsler olduğu Selim Demirci tarafından da tespit edilmiştir. Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 50-51.

10 Nitekim Sehâvî'nin bildirdiğine göre *Nuhbe*'nin 12 Şevvâl 814 tarihli bir nüshası üzerine Abdüsselâm b. Ahmed el-Kaylevî el-Bağdâdî için İbn Hacer'in kendi el yazısıyla yazdığı rivâyet izni içeren notta da ihtisârın hatırlatma işlevine vurgu yapılmaktadır: "علقها مختصراً تذكرة للعلامة مجد الدين عيد السلام" (*Nuhbe*'yi ihtisâr eden [İbn Hacer], Allâme Mecdüddîn Abdüsselâm için hatırlatma olsun diye bunu ta'lik etmiştir.) Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, (Beyrut: Dâru'l-cil, 1412/1992), IV, 200. Zebîdî de muhtasarını hem kendisine hem de kendisinden sonrakilere hatırlatma görevi görsün diye yazdığını belirtir. "جعلتها تذكرة لنفسى ولمن شاء الله من الإخوان بعدى" Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Bülgatü'l-erib fi Mustalahi âsari'l-habîb*, thk. Abdülfettâh Ebü Gudde, (Halep: Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 1408/1987), 187. (İbnü'l-Hanbelî'nin *Kafvü'l-eser'i* ile birlikte).

11 "وقد اختصرته وسهلت طريق معرفته لمن أراد تحقيق هذا الفن والدخول في زمرة أهله" Nevevî, *el-Minhâc*, I, 29. "فإن أريد أن أذكر في هذا الكتاب من أصول علم الحديث ما يكون تذكرة".

elliflerinin sık sık ezber vurgusu yapmalarından¹² muhtasarların kaleme alınmasında medrese ve dâru'lhadislerde başlangıç seviyesindeki öğrencilere konuların ezberletilmesi amacının da önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Öyle ki Münâvî (ö. 1031/1622) ihtisâr faaliyetinin illetinin hıfz olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁴

İhtisârların ezberlenmesindeki nihâî amaç ise konuların anlaşılmasını, öğrenilmesini ve okuyucunun zihnine yerleşmesini kolaylaştırmaktır. Nevevî, İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*'ini ihtisâr ederek hadis usûlü konularının öğrenilmesini kolaylaştırdığını ifade etmektedir.¹⁵ Kâsım Hanefî b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) ihtisârın anlamayı değil, ezberlemeyi kolaylaştırdı-

”المنتقى وذريعة للمبتدى“ İbnü'n-Nefîs, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebî'l-Hazm İbnü'n-Nefîs el-Kareşî ed-Dımaşkı, *el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadis*, thk. 'Ammâr et-Tâlibî, (yy.: ts.,) 575. “فهذه تذكرة في علوم الحديث يُتَنَبَّأُ بِهَا المبتدى“ ”وهي عجالة للمبتدى ومدخل للتأليف السالف“، ”وَيَبْتَصَّرُ بِهَا المنتقى“ İbnü'l-Mülakkın, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *et-Tezkira fî 'ulûmi'l-hadîs*, 2. bs., thk. Mutlak b. Câsir b. Mutlak el-Fâris el-Câsir, (yy.: Mürtekâ, 1438/2017), 31, 82. “فهذه جمل في معرفة الحديث مما لا بد منه للطالب لا“ Tibî, Ebü Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadîs*, 1. bs., thk. Ebü Âsım eş-Şevâmî, (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430/2009), 25.

12 “ورجوت أن يكون هذا المختصر إحياء لذكره وطريقا إلى حفظه“ Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri, *İrsâdü tullâbi'l-hakaik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*, 1. bs., thk. Abdülbârî Fethullâh es-Selefi, (Medine: Mektebetü'l-eymân, 1408/1987), 108; “ربما عني بحفظه بعض المهرمة من الشبان“ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfiî, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, 1. bs., thk. Muahir Yâsin el-Fahl, (Riyad: Dâru'l-meymân, 1434/2013), 37; “فهذه جمل في معرفة الحديث مما لا بد منه للطالب“ Tibî, *el-Hulâsa*, 25; “فجاء سهلا على“ İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, 1. bs., thk. 'Avvâd el-Halef, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008), 44.

13 Eserlerinin ilim taliplileri tarafından ezberlenmesine yönelik müelliflerin dile getirdiği arzu ve temennilerin pratikte karşılık bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Sehâvî, Nevevî'nin *et-Takribî* (VI, 243; VIII, 34) ile İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* isimli eserini ezberleyen bazı kimselerin isimlerini vermektedir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 94, 224; V, 83; VI, 296; VII, 15, 217-218; IX, 112, 287; X, 226. *Nuhbe*'nin şerhi *Nüzhe*'nin de ezberlendiği anlaşılmaktadır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 3.

14 “أختصرت لتيسر الفهم المعين عليه الحفظ هو في نفس الأمر علة للاختصار فيكون فيها راسخا لا يزول“ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcil'ârifin b. Nûridîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *el-Yevâkîf ve'd-dürer şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Rabî' b. Muhammed es-Su'ûdî, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, ts.), I, 100.

15 “وقد اختصرتّه وسهّلت طريق معرفته لمن أراد تحقيق هذا الفن“ Nevevî, *el-Minhâc*, I, 29.

ğını ileri sürerek yaptığı itiraza hocası İbn Hacer'in (ö. 852/1449) verdiği cevapta da bu husus vurgulanmaktadır: "İhtisârdan kasıt, hemen yok olmayacak sağlam bir anlayışa sahip olmaktır. İhtisâr yapıldığı zaman ezberleme kolaylaşır, ezberlendiği için de anlama kolaylaşır. Mebsût eserler ise böyle değildir. Çünkü onların sonuna gelindiğinde başı unutulabilir."¹⁶ İsmâil İbn Cemâ'a (ö. 861/1457) da Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-izâh*'ını ihtisâr ettiği çalışmasında ihtisârların hadis usûlü konularının anlaşılmasını ve işlenmesini kolaylaştırıcı özelliğine vurgu yapmaktadır. İbn Cemâ'a, Irâkî'nin yararlı bilgiler ihtivâ eden eserini çağdaşlarının eserindeki bilgilere vukûfiyetini ve konuların sunumunu kolaylaştırmak amacıyla telhîs etmiştir.¹⁷

Hadis usûlünde ihtisâr faaliyeti sonucunda ortaya çıkan eserler muhtasar¹⁸ ve ihtisâr¹⁹ kavramları ile anılmakla birlikte müellifin amacını ve eserin içeriğini yansıtan takrîb, teysîr,²⁰

16Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi Ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, (Beyrut: Dâru Erkam, ts.), 144; Münâvî, *el-Yevâkît*, I, 100; Sindî, Muhammed Ekrem en-Nasrbûrî, *İm'ânü'n-nazar Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Ebû Saîd Gülâm Mustafa, (yy.: ts.), 7.

17“فما كان كتاب التقييد والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب ابن الصلاح للحافظ زين الدين عبد الرحيم العراقي كتابا جليلا كثير الفوائد متضمنا جملا من الفرائد قابلا للاختصار لتسهيل مطالعته ومناولته على هذه الأعصار أحببت تلخيصه” İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâil b. İbrâhîm b. Abdillâh b. Muhammed b. Cemâ'a el-Kinânî el-Makdisî eş-Şâfiî, *el-İktirâh 'alâ 'Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh müntehab mine't-takyîd ve'l-izâh*, (16 Şaban 853 tarihli el yazması: Chester Beatty's Digital Collection), 4b. Bkz. https://cb101.intranda.com/viewer/image/Ar_3149/1/.

18İbnü'n-Nefis, *el-Muhtasar*, 574; Kâfiyeci, *el-Muhtasar fî 'ilmi'l-eser*, 1. bs., thk. Ali Zevîn, (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1407); Cürçânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *el-Muhtasar fî usûli'l-hadîs*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, (Mekke: el-Mektebetü't-ticârîyye, 1403/1983), 1. Doğrudan eserin ismi olmamakla birlikte içeriğinde muhtasar kavramına yer verilen kitaplar da bulunabilmektedir. Bkz. İbn Cemâ'a, Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, 3. bs., thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, (yy.: Dâru'l-Fikr, ts.).

19İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, 1.

20Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, 1. bs., thk. Mâzin Abdullah-Muhammed Târik Mağribiyye, Kâsım el-Halebiyye, (İstanbul: Dâru's-semmân, 1440/2019). Mahmûd et-Tahhân tarafından yazılan *Teysîru mustalahi'l-hadîs* isimli eser de bu bağlamda zikredilmelidir. Bkz. Tahhân, Mahmûd, *Teysîru mustalahi'l-hadîs*, 11. bs., (Riyâd: Mektebetü'l-ma'ârif, 1432/2011).

hulâsa,²¹ mulahhas,²² müntehab,²³ nuhbe,²⁴ tezkira²⁵ gibi kelimeler de muhtasar eserlerin adında yer alabilmektedir.²⁶

Bu çalışmada hadis usûlünde yaygın bir edebî tür ve telif tarzı olan ihtisârların özellikleri, bizzat ihtisâr müelliflerinin ifadeleri ve uygulamaları esas alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. İhtisâr müelliflerinin eserlerinde takip edecekleri metot ve telif maksadına dair bilgi verdikleri mukaddime kısmındaki ifadeleri ve uygulamaları bu amaç doğrultusunda taranmış; onların muhtasar eser yazma amaçlarını, yöntemlerini ve özgünlük arayışlarını yansıtan anahtar kelime ve kavramlar tespit edilmeye çalışılmıştır. İhtisâr müelliflerinin söz konusu ifadeleri, uygulamaları ve kullandıkları anahtar kavramlar aynı zamanda hicrî VII. yüzyıldan bu yana devam eden ihtisâr faaliyetinin salt özetleme çabası içerip içermediği ve muhtasar yazarlarının eserlerinde özgünlük arayışı gözetip gözetmediği meselesine ışık tutmaktadır.²⁷

21 Tîbî, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis*.

22 Radiyyüddîn Ebî İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm et-Taberî el-Mekkî, *el-Mûlahhas fî ma'rifeti 'ilmi'l-hadis*, 1. bs., thk. 'Avvâd el-Halef, (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1433/2012).

23 İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 41.

24 İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi Ehli'l-eser*, 1. bs., thk. Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, (Medine: Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, 1440/2019), 3.

25 İbnü'l-Mülakın, *et-Tezkira*, 29, 31.

26 Aralarında birtakım farklılıklar gözetilmekle birlikte İslâmî ilimlerde ihtisâr faaliyetini ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan muhtasar eserleri ifade etmek için bunlar dışında îcâz/mûceze, tehzîb/mühezzeb, ihtiyâr/muhtâr, intikâ/müntekâ, tecrîd/mücerred kavramları da kullanılmaktadır. İsmail Durmuş, "Muhtasar," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 30: 57. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtasar/> (eriş. tar. 20 Eylül, 2022). Fakat hadis usûlü literatüründe muhtasar eserlerin tesmiyesinde söz konusu ifadelerin kullanımı şimdilik tespit edilememiştir.

27 Muhtasar ve benzeri ikincil literatür hakkındaki özgünlük tartışmaları için bkz. Salih Yusuf Ma'tûk, *Cühûdü'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadis el-karni's-sâmin el-hicrî*, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997), 33-34; Nagihan Emiroğlu, "Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî (Hicri VII-VIII. Asırlar)" (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2019), 181-186, 198-200.

1. ÖZETLEME VE KISALTMA FAALİYETİNE YÖNELİK KAVRAMLAR

a. İhtisâr

Sözlükte insan bedeninin orta kısmı, beli manasındaki “hasr” kökünden türeyen “ihtisâr” kelimesi kısaltmak ve özetlemek demektir. Kelimenin, yolu kısaltmak anlamına gelen “ihtisâru’t-tarîk” şeklinde kullanımı hakikat, sözü kısaltıp vecîz biçimde ifade etmek manasındaki “ihtisâru’l-keâm” kullanımı ise mecâz kabul edilmiştir.²⁸ Bir edebiyat terimi olarak ihtisâr, mana ihlâl edilmeksizin fazlalıkların atılarak anlamın vecîz bir biçimde ifade edilmesi demektir.²⁹ İhtisâr ve muhtasar kavramları edebî bir tür olarak birkaç farklı anlamda kullanılmakla birlikte³⁰ hadis usûlü literatüründe daha çok iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: İçeriği mebsût³¹ ya da mutavvel tabir edilen bir kitaptan alınarak oluşturulan özlü eser ile belli bir kitaba dayanmaksızın bir disiplinin ana konularını ve temel meselelerini çok kısa biçimde ihtiva eden kitap.³²

28 Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir-Enes Muhammed eş-Şâmî-Zekerîya Câbir Ahmed, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009/1430), 322-323; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs*, 2. bs., thk. Ali Şîrî, (yy.: Dâru'l-fîkr, 1424), VI, 347.

29 Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Fürûk fi'l-luga*, 1. bs., thk. Cemâl Abdülğani Müdğamiş, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1422/2002), 43-44; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'î, *Lisânü'l-'Arab*, 3. bs., (Beyrut: Dâru sâdir, 1414, IV), 243.

30 İslâmî ilimlerde bir edebî tür olarak muhtasarlar dört farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: 1) Bir âlimin fetvalarının, çeşitli ilmî sorulara yönelik cevaplarının ve muhtelif meselelere dair verdiği bilgilerin kendi kitaplarından ya da derslerinden kısa ve özlü biçimde derlenmesiyle oluşturulan kitaplar. 2) Bir ilim dalının ana konularının tek bir kitap yerine alana ait çok sayıda kitaptan yararlanılması ve yeniden sistematize edilmesi suretiyle oluşturulan kitaplar. 3) Bir âlimin belli bir ilim dalına ait hacimli eserinin ihtiyaca göre ihtisâr edilmesiyle oluşturulan kitaplar. 4) Daha önce yazılmış hiçbir kitapla ilişkisi olmaksızın kısa ve özlü biçimde oluşturulan metinler. Abdülğani Ahmed Cebr Müzhir, “Kavâidü'l-ihtisâri'l-menhecî fi't-te'lîf”, *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 59 (Riyad: 1420/2000): 364-366.

31 Örneğin Zebîdî *Bülğatü'l-erîb* isimli muhtasarının sonunda şöyle demektedir: “وترجع تلك الأنواع كلها إلى النقل فليُرْجَمَ إلى مؤلفاتها المبسوطة ليحصل الوقوف على حقائقها” Zebîdî, *Bülğatü'l-erîb*, 208. İbn Kesîr de İbnü's-Salâh'ın mebsût olarak zikrettiği konuları muhtasar şekilde zikredeceğini ifade etmektedir. “واختصرت ما بسطه” İbn Kesîr, *Ihtisâru 'Ulûmi'l-hadis*, 37.

32 Bu durum hadis usûlü dışındaki ilimlerde de hemen hemen aynı şekilde dir. Bkz. Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleymân, *Menhecü'l-bahs fi'l-fikhi'l-*

Nevevî'nin *İrşâd* isimli ihtisârı ile İbn Kesîr'in *İhtisârı*, İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadis*'ine dayalı olduğu için birincisine örnek olarak gösterilebilir. İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ile Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Bülğatü'l-erib* isimli ihtisârı hadis usûlü eserlerinin tamamına dayalı ve bu disiplinin ana konularını kısaca ele alan eserler olduğu için ikincisine örnek olarak gösterilebilir.³³ İbnü'n-Nefs'in *el-Muhtasar*'ı da belli bir esere dayanmayan ihtisârlar arasında sayılabilir. Bununla birlikte ihtisârlar bazen birden fazla esere de dayanabilmektedir. Örneğin İbnü'l-Hanbelî'nin (ö. 971/1563) *Kafvü'l-eser* isimli muhtasarı İbn Hacer'in *Nüzhe'si* ve onun üzerine kaleme alınan bazı hâşiyelerden yararlanılarak oluşturulmuş bir muhtasardır.³⁴

Hadis usûlü literatüründe ihtisâr kavramı sözlük anlamına³⁵ uygun olarak fazlalıkların (zevâid) atılıp maksadı ifade edecek en az lafızla yetinilmesi (iktifâ)³⁶ ve sözün azaltılıp mananın artırılması anlamında kullanılmaktadır.³⁷ İhtisâr faaliyetinde kitap ya da konu kısaltılıp özetlenirken temel meseleler ve mana atlanmadan fazla ya da gereksiz kısımların atılarak konunun daha kısa cümleler ile

İslâmî hasâisuhû ve nekâisuhû, 1. bs., (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996), 144.

33Nitekim Zebîdî ihtisârını hadis usûlü eserlerinin tamamından derleyerek oluşturduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: “جمعتها من مجموع كتب الفن” Zebîdî, *Bülğatü'l-erib*, 184.

34“فأخرجت من بين الشرح وحواشيه متنا متينا” İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî el-Hanefî, *Kafvü'l-eser fi safvi 'ulûmi'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Halep: Mektebetü'l-matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1408/1987), 46.

35“والإختصارُ في الكلام أن تدعَ الفضولَ وتَسْتَوْجِرَ الذِي يَأْتِي عَلَى الْمَعْنَى” وهو حذفُ الفضولِ، أو الإتيانُ بالكلامِ مستوفَى المعاني والأغراض. وتَقْرِيبُ العبارةِ أَى إِدْنائِهَا وَتَوْصِيلِهَا إِلَى الْأَفْهَامِ بِحَسَنِ الْبَيَانِ. وَتَهْذِيبُ الْكَلَامِ أَى تَنْقِيحَهُ وَإِصْلَاحَهُ وَإِزَالَةَ زَوَائِدِهِ. وَإِيرَادُ الْمَعَانِي الْكَثِيرَةِ وَالإختصارُ تَجْرِيدُ اللَّفْظِ الْبَاسِطِ مِنَ اللَّفْظِ الْكَثِيرِ مَعَ بَقَاءِ الْمَعْنَى، “في الألفاظ البسيطة أَى القليلة Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, I, 82; VI, 347.

36“حذف الزوائد والاكفاء بالمقاصد” Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbetü'l-fiker*, 148.

37“والإختصارُ تقليل اللفظ وتكثير المعنى” İzzeddîn İbn Cemâa, Ebû Ömer İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî, *Zevâlü't-terah fi şerhi manzûmeti İbn Ferah*, thk. Friedrich Risch, (*Commentar des Izzed-Dîn Abu Abd-ullah über die Kunstausdrücke der' Traditionswissenschaft*), (Leiden: Brill, 1885), 12; “والإختصارُ إقلاق اللفظ وإكتار المعنى أو الإقلال بلا” Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî, *Neticetü'l-fiker bi şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, 1. bs., thk. Ahmed Mürşid-Sâmî Yûsuf, (İstanbul: Dâru's-semân, 1441/2020), 128.

aktarılması esastır.³⁸ Belli bir kitabın ihtisârını konu edinen yazarlar genellikle hangi kitabı ihtisâr edeceklerini mukaddimelerinde belirtmektedirler. Örneğin Nevevî *İrşâd*'da “Bu, İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis*'ini ihtisâr edeceğim bir kitaptır.” diyerek ihtisâr faaliyeti sırasında dikkat edeceği prensiplere işaret etmektedir. Söz konusu prensipler Nevevî'nin ihtisârının özelliklerini yansıtmakla birlikte aynı zamanda daha sonra hızlı bir gelişme gösterecek olan edebî türün karakteristiğine dair önemli ipuçları da sunmaktadır. Buna göre ihtisâr faaliyetinde açık ve kolay ifadelerin seçilmesi, asıl kitabın müellifinin maksadının kusursuz ve eksiksiz biçimde aktarılması ('ademü'l-ihlâl), müellifin ifade kalıplarına mümkün merteye riâyet edilmesi ve meşrû bir gerekçe olmaksızın ifade biçimine müdahale edilmemesi esastır. Her ne kadar asıl amaçları arasında bulunmasa da ihtisâr faaliyeti bahsedilen kuralların doğruluğunu ispat edecek deliller, anlaşılmasını kolaylaştıracak örnekler, başka kitaplardan elde edilen (lukaytât) ya da yazarın kendisine ait birtakım ilaveler (füray'ât) ve tamamlayıcı bilgiler (tetimmât) zikredilmesine mani değildir.³⁹ Bilakis ileride de temas edileceği gibi söz konusu ilave bilgiler muhtasarların özgün yönlerinden birini temsil etmektedir. Fakat buradaki özgünlüğün ana metin olan İbnü's-Salâh'ın kitabı üzerinde köklü değişiklikler yapmak ve yeni bir usûl anlatısı ortaya koymak şeklinde olmadığı, mevcut metin üzerinde birtakım tasarruflarda bulunmaktan ibaret olduğu gözden kaçırılmamalıdır.⁴⁰ Muhtasar yazarları eserlerinin mukaddimelerinde genellikle hangi kitabı ihtisâr edeceklerini biz-zat ihtisâr kelimesini ve türevlerini kullanarak açıklamışlardır.⁴¹

38 “أو شيع طویل یختصره دون أن یخل بشیء من معانیه” İbn Hazm el-Endelûsî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî, *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî*, 2. bs., thk. İhsân 'Abbâs, (Beyrut: el-Müessesetü'l-'arabiyye, 1987), II, 186; “فإن الاختصار هو الإتيان ببعض المقاصد والاختصار الإتيان” Sindî, *Im'ânü'n-nazar*, 9; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 57; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 4. bs., (İstanbul: MÜİFV Yay., 2011), 130.

39 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *İrşâdü tullâbi'l-hakaik ilâ ma'rifeti süneni hayrî'l-halâik*, 1. bs., thk. Abdülbârî Fethullâh es-Selefi, (Medine: Mektebetü'l-eymân, 1408/1987), 108-109.

40 Muhammed Enes Topgül ve Ömer Faruk Maden, *İrşâdü tullâbi'l-hakâik Nevevî'nin Hadis Usûlü (İnceleme - Çeviri - Metin)*, Ed. Arafat Aydın, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 19.

41 “وهذا كتاب” Nevevî, *İrşâd*, 108; “فهذا وغيره من الأسباب قصدت اختصار هذا الكتاب” Nevevî, *et-Takrîb*, 49; “اختصرته من كتاب الإرشاد الذي اختصرته من علوم الحديث” İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulâmi'l-hadis*, 37; “قصدت اختصاره” Bulkînî, *Mehâsinü'l-ıstılah*, (İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si ile birlikte)

b. İktisâr

İktisâr kelimesi sözlükte kısaltmak, yetinmek, kısıtlamak, sınırlandırmak anlamlarına gelir. İhtisârdan farklı olarak iktisârda, kısaltılan kitap ya da konunun temel meselelerinde de birtakım eksiltmeler yapılır.⁴² İbn Hacer *Nüzhe*'de, İbnü's-Salâh'ın kitabının hadis usûlü literatüründeki merkezi rolünü vurgularken kullandığı “فلا يُحصى كثر ناظمٍ له ومُختَصِرٍ ومُسْتَدْرِكٍ عليه ومُقْتَصِرٍ” (“İbnü's-Salâh'ın kitabını nazma dönüştüren, ihtisâr eden, üzerinde istidrâk çalışması yapan ve iktisâr edenler sayılamayacak kadar çoktur.”)⁴³ ifadeleri ile ihtisâr ile iktisârın birbirinden farklı olduğuna işaret etmiştir. Her ne kadar ihtisâr olarak da anılıyor ise de Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-Mûkızâ* isimli eserinin hocası İbn Dakîk el-‘İd'in (ö. 702/1302) *el-İktirâh*'ını iktisâr ettiği bir kitap olarak değerlendirilmesi daha doğru gözükmektedir. Çünkü Zehebî sözü edilen eserinde *el-İktirâh*'ın ana konularında da kısaltmaya gitmiştir.⁴⁴ Temel meselelerde de kısaltmaya gidilerek eserin hacminin önemli ölçüde azaltılmasının sebebi yüksek ihtimalle müstensih Bikâ'î'nin (ö. 885/1480) de belirttiği gibi⁴⁵ *el-Mûkızâ*'nın, Zehebî tarafından hadis usûlü ilmine yeni başlayan öğrenciler için bir mukaddime olarak tasarlanmış olmasıdır. İhtisâr ile iktisâr arasında teknik olarak bu şekilde bir fark bulunduğu ifade edilse de pratikte ve kullanımda çoğu zaman iktisâr faaliyetinin de ihtisâr kapsamında değerlendirildiği gözden kaçırılmamalıdır.

c. Telhîs

Sözlükte ihtisârla aynı anlama gelen telhîs kavramı bir şeyin hulâsasını, özünü veya ihtiyaç duyulan kısmını almak demektir.⁴⁶

thk. Âişe Abdurrahmân, (Kâhire: Dâru'l-ma'ârif, 1409/1989), 146; “على سبيل الاختصار والإيجاز” İbn Dakîk, *el-İktirâh*, 195.

42 Sindî, *İm'ânü'n-nazar*, 9.

43 İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 4. bs., thk. Salâh Muhammed Muhammed Avîza, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1434/2012), 22.

44 Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *el-Mûkızâ fî 'ilmi mustalahi'l-hadis*, 8. bs., thk. Abdülfettâh Ebü Gudde, (Kâhire: Dâru's-selâm, 1436/2015), 7 (Muhakkikin önsözü).

45 “تمت المقدمة الموقظة” Zehebî, *el-Mûkızâ*, 93.

46 İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Beyrut:

Telhîs kavramı bunun dışında açıklamak, şerh etmek, detaylı ve geniş biçimde beyan etmek manasında da kullanılmaktadır.⁴⁷ Bir edebî tür olarak ise bir ya da birden fazla eserin gerekli görülen kısımlarının alınarak özetlenmesi ile meydana getirilen telif türü için kullanılmaktadır. Kimi ihtisâr müellifleri mukaddimelerinde bu kavramı kullanarak hangi kitabı ya da kitapları çalışmalarının merkezine aldıklarını beyan etmişlerdir. Örneğin Tîbî *el-Hulâsa*'sını İbnü's-Salâh'ın kitabı ile Nevevî ve İbn Cemâ'a'nın muhtasarlarından telhîs ettiğini,⁴⁸ İbn Cemâ'a *el-Menhelü'r-revî*'yi İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*'ini kendisi için özetleme arzusundan dolayı kaleme aldığını,⁴⁹ İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) İbnü's-Salâh'ın kitabını telhîs ettiğini⁵⁰ söylemiştir. Burhânüddîn el-Ebnâsî (ö. 802/1399) *eş-Şezâ el-feyyâh* isimli eserini İbnü's-Salâh'ın kitabı, Irâkî'nin *Elfîyye*'si, onun şerhi ve daha başka kitaplardan telhîs ederek oluşturduğunu belirtmiştir.⁵¹ İbn Hacer ise *Nuhbe*'yi önceki eserlerde yer alan bilgilerden telhîs etmek suretiyle oluşturduğunu ifade etmiştir.⁵²

d. Tahlîs

Bir şeyi içerisine karışan saflığını bozacak kir, pislik, karışım gibi şeylerden arındırmak ve kurtarmak⁵³ anlamındaki tahlîs, telhîs ile

el-Mektebetü'l-'ilmiyye, 1399/1979), IV, 244; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VII, 87; Fâris eş-Şidyâk, Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr, *el-Câsûs 'ale'l-Kâmûs*, (Kostantîniyye: Matba'atü'l-cevâib, 1299), 124.

47 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 86.

48 "لَخَّصَّتهُ من كتاب الإمام مفتي الشام شيخ الإسلام ابن الصلاح ومختصر الإمام المتقن محبى الدين" "النواوى والقاضى بدر الدين يُعرَفُ بآبن جماعة" Tîbî, *el-Hulâsa*, 25-26;

49 İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

50 "وقد وقع الاختيار بفضل الله وقوته على تلخيصه" İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafîs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Misrî, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I. bs. thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî', (Suudi Arabistan: Dâr-u Fevâz, 1413/1992), 39.

51 "وهذا آخر ما يسره الله تعالى من، "فَلَخَّصْتُ من كلامه وكلام غيره لنفسى جملة جملة وأمورا مهمة" Burhânüddîn el-Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*, I. bs., thk. Salâh Fethî Helel, (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1418/1998), I, 64; II, 793.

52 "فلخصته في أوراق لطيفة" İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

53 İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü'l-lüga*, I. bs., thk. Remzî Münîr Ba'lebekî, (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), I, 604.

aynı⁵⁴ ya da yakın anlamda⁵⁵ kullanılmaktadır. Eserinin mukaddimesinde her iki kavrama da yer veren İbn Cemâ'a'nın kullanımı göz önünde bulundurulursa telhîsin daha çok lafzın özetlenmesi, tahlîsin ise mananın özetlenmesi ile ilişkili olduğu söylenebilir.⁵⁶

e. Tehzîb

Sözlükte budamak, ayıklamak, temizlemek, düzenlemek, tamir etmek, fazlalıklardan arındırmak, eskisinden daha iyi hale getirmek anlamlarına gelen tehzîb kelimesi⁵⁷ terim olarak ihtisâr ile eş anlamlı kullanılmakla birlikte aralarında şu şekilde bir fark da gözetilmektedir: İhtisâr bir kitapta bulunan bilgileri ve konuları azaltmak, fazlalıklarını atarak özetlemek manasına gelirken; tehzîb konunun özü ile ilişkili olmayan gereksiz ve ikincil meselelerden metni arındırmak, bir kez daha gözden geçirmek (tenkiye) ve yanlışlarını düzeltip tashîh etmek (ıslâh) anlamını içermektedir.⁵⁸ Buna göre üzerinde tehzîb çalışması yapılan kitap, ihtisârdan fazla olarak ikinci bir düzenlemeye tabi tutulmaktadır.⁵⁹ Hadis usûlünde bazı ihtisâr müelliflerinin kullandıkları kimi ifadeler bu tür bir işleme işaret etmektedir. Örneğin İbnü's-Salâh'ın kitabını özetlediklerini ifade ettikten sonra Ca'berî "وَجَلِّئْتُهُ بِالْتَهْذِيبِ",⁶⁰ İbnü'l-Mulakkın de "وقد وقع الاختيار بفضل الله وقوته على تلخيصه وتقريبه وتنقيحه وتهذيبه"⁶¹ diyerek tehzîb uygulamasına dikkat çekmişlerdir. Tîbî'nin *el-Hulâsa*'sında da tehzîb uygulamalarını görmek mümkündür.⁶²

54 Zebidî, *Tâcû'l-'arûs*, IX, 355.

55 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Garîbü'l-hadîs*, 1. bs., thk. Abdülmu'tî Emîn el-Kal'acî, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985), II, 320.

56 "لم أزل حريصا على تلخيص ألفاظه لنفسى وتخليص خلاصة محصولة لتقريب مراجعتي له ودرسى" İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

57 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, "hzb", 1342.

58 Müzhîr, "Kavâidü'l-ihtisâri'l-menhecî", 354.

59 Tehzîb kavramı daha önce kaleme alınmış bir kitap üzerinde yapılan çalışmalar için kullanıldığı gibi başka bir esere dayanmayan özlü metinler için de kullanılmaktadır. Ahmet Özel, "Tehzîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 2011), 40: 325-326.

60 Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

61 İbnü'l-Mulakkın, *el-Mukni'*, 39-40.

62 Geniş bilgi için bkz. Selim Demirci, "Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzî Bir Katkı: *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l(usûli'l)-hadîs*", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, 15-2, (2017): 67-84.

f. İcâz

İcâz, maksadı alışılmıştan daha az miktarda lafız kullanarak ifade etmek demektir.⁶³ İcâz ve ihtisâr kavramları yakın anlamlı oldukları için birbirinin yerine kullanılmakla birlikte aralarında şu şekilde bir fark da gözetilmektedir: İcâz, daha önce söylenmemiş ya da yazılmamış bir sözü az kelime ile çok mana ifade edecek şekilde oluşturmaktır. İhtisâr ise daha önce söylenmiş ya da yazıya geçirilmiş sözler için kullanılır.⁶⁴ İhtisâr faaliyetinde sözün azaltılıp mananın artırılması zorunluluk olmakla birlikte icâzın abartılarak metnin kapalı ve anlaşılması zor bir hale dönüştürülmesi ya da rekâkete yol açacak biçimde aşırı izahlarla doldurulması kabul edilemez.⁶⁵ Muhtasarının mukaddimesinde İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) kullandığı ifadeler ihtisâr faaliyetinde icâzın gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre ihtisârlarda meselenin esasını teşkil eden unsurların alınarak önemsiz kısmın atılması, metnin hacim ve lafzının azaltılarak bilgi yoğunluğunun artırılması önem arz etmektedir.⁶⁶

2. ÖNCEKİ ESERLERDEN BİLGİ TOPLAMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR

İhtisâr müellifleri daha önce hadis usûlü alanında kaleme alınmış eserlerde bulunan bilgileri derlemeye önem vermektedirler. İhtisâr faaliyetine konu edilen asıl kitapta ya da kitaplarda yer verilmeyen bilgileri toplama çabası ihtisâr müelliflerinin amaçlarından ve yenilik/özgünlük arayışlarından biridir. Bu çaba çoğunlukla hadis usûlü alanında kaleme alınan eserler üzerinde yoğunlaşsa

63 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, "vcz", 1382; Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfîi, *Telhisu'l-Miftâh*, 1. bs., (Karaçi: Mektebetü'l-büşrâ, 1431/2010), 71.

64 Buna göre icâz ve ihtisâr arasındaki farkı gözetken bir kimse *أوجز الرجل في كلامه* "Falân kişi veciz bir konuşma yaptı." dediği zaman onun az lafızla çok mana ifade ettiğini kasteder. Buna karşılık *اختصر كلامه أو كلام غيره* "Kendisinin ya da başkasının sözünü ihtisâr etti." dediği zaman daha önce uzunca yapılmış bir konuşmayı kısaltarak ifade ettiğini kasteder. 'Askerî, *el-Fürûk*, 43-44.

65 Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, 1. bs., thk. Muhammed 'Avvâme, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 1437/2016), IV, 571.

66 "قد اقتطف زبده وقذف زبده فجاء صغيرا حجه غزيرا عامه قليلا لفظه" İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 44.

da zaman zaman rivâyetü'l-hadîs, fıkıh, fıkıh usûlü, ilel, ricâl hatta menâkıb kitaplarına kadar uzanabilmektedir.

Müelliflerin hadis usûlü ve diğer ilimlere ait literatürden bilgi toplama faaliyetine işaret etmek için kullandıkları kavramlardan bazıları şunlardır:

a. Cem'

Hadis usûlünde belli bir kitabı ihtisâr etmeyi amaçlayan ihtisâr yazarları asıl kabul ettikleri kitabın müellifinin yer verdiği bilgileri kısa ve öz biçimde sunmak için; birden fazla kitaptan yararlanarak muhtasar bir eser oluşturmayı amaçlayan ihtisâr yazarları ise başka kitaplardan elde ettikleri bilgiler için cem' ve benzeri kavramları kullanmaktadırlar. Örneğin İbn Cemâ'a muhtasarında İbnü's-Salâh'ın kitabında bulunan bilgilerin özetini cem' ettiğini ifade ederken⁶⁷ Zebîdî muhtasarını hadis usûlüne dair kitapların tamamından derlediğini belirtir.⁶⁸ Görüldüğü gibi cem' kelimesi çoğu zaman başka kitaplardan bilgi toplamayı ifade etse de birlikte kullanıldığı kelimelere ve bağlama göre bazen de asıl kitaptaki bilgileri özet olarak bir araya getirme manasında kullanılmaktadır.

b. Ziyâde

İhtisâr müellifleri tarafından asıl kitapta bulunan bilgilere yapılan ziyâdeler birkaç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Ziyâdeler nev' sayısında artış, asıl kitapta bulunmayan delil ve örnekler, hadis ilmine dair kurallar ve fer'î konular, önemli fikhî bilgiler, fıkıh usûlü konuları, asıl kitapta zikredilen kuralların uygulaması, kapalı kalan bazı yerlerin açıklaması gibi hususları içerebilmektedir. Örneğin Bulkînî (ö. 805/1403) İbnü's-Salâh'ın kitabında bulunan altmış beş nev'a beş yeni nev' ilâve ederek toplam sayıyı yetmişe çıkarmıştır.⁶⁹ Nevevî, İbnü's-Salâh'ta bulunmayan bazı deliller, örnekler ve bilgiler;⁷⁰ Ebnâsî hadis ilmine dair yararlı bilgilerin

67 İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

68 "صَمَّنْتُهَا بَيَانِ مَا اصْطَلَحَ عَلَيْهِ أَهْلُ الْحَدِيثِ"، "جمعتها من مجموع كتب الفن" Zebîdî, *Bülgatü'l-erîb*, 187.

69 Bulkînî, *Mehâsinü'l-istulâh*, 150.

70 Nevevî, *İrşâd*, 109. İbnü's-Salâh'ın kitabında bulunmadığı halde Nevevî'nin *İrşâd*'a eklediği bazı ziyâdeler için bkz. Ahmed Abdülaziz Kâsım el-Haddâd, "el-İmâmü'n-Nevevî ve eseruhû fi'l-hadîsi ve 'ulûmihî", (Yüksek Lisans Tezi, Suudi Arabistan, Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1409), 534-538, 548-716.

(fevâid) yanı sıra bazı fikhî konular;⁷¹ İbn Cemâ'a ilave birtakım kâideler;⁷² İbn Dakîk yedi ayrı kısma ayrılan sahih hadisin her bir kısmı için uygulamalı kırkar hadis;⁷³ Bulkînî de ihtisârını adeta bir şerh gibi kurgulayarak birtakım açıklamalar eklemiştir.⁷⁴ Tebrîzî öğrencilerin mutlaka bilmesi gereken bazı bilgiler ile kendinden önceki kimi ihtisâr sahiplerinin zikretmediği ziyâdeler ilave etmiştir.⁷⁵ Ca'berî aslında fıkıh usûlü problemi olan ve İbnü's-Salâh'ın kitabında bulunmayan "tahsîs" konusunu müstakil bir nev' olarak kitabına eklemiştir.⁷⁶ Ayrıca bazı ihtisâr müelliflerinin kitaplarının başına mukaddime⁷⁷ ya da sonuna ihtisâra konu edilen asıl kitapta bulunmayan çeşitli konulara dair bilgiler ihtivâ eden "hâtîme" başlıklı bir bölüm ilave ettikleri de belirtilmelidir.⁷⁸

Kimi ihtisâr müellifleri eserlerinin mukaddimelerinde asıl kitapta bulunmayan bilgileri hangi kaynaklardan aldıklarına işaret etmişlerdir. Örneğin İbn Kesîr (ö. 774/1373), Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen* isimli eserinden bazı bilgiler eklediğini ihtisârının mukaddimesinde belirtmiştir.⁷⁹ Tîbî (ö. 743/1343), asıl kitapta bulunmayan bilgileri İbnü'l-Esîr'in *Cami'u'l-usûl*'ünden ve başka kitaplardan,⁸⁰ Ca'berî (ö. 732/1332) de İbnü'l-Esîr'in *Cami'u'l-usûl*, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-hadîs* ve İbn Dakîk'in *el-İktirâh* isimli eserlerinden muhtasarına eklediğini ifade etmiştir.⁸¹ Buna karşılık ihtisâr müelliflerinin büyük kısmı eserlerine yalnızca asıl kitap-

71 Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, I, 64-65.

72 İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

73 İbn Dakîk el-'İd, *el-İktirâh*, 3. bs., thk. Kahtân Abdurrahmân ed-Dûrî, (Lübnan: Books Publisher, 1440/2019), 413-626.

74 Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstulâh*, 146.

75 "...وإضافة ما لا بد للطالب منه في كل باب مع زيادة" Tebrîzî, Ebü'l-Hasen Takiyyüddîn Ali b. Abdillâh el-Erdebîlî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 1. bs., thk. Ebü 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen, (Ammân: ed-Dâru'l-eseriyye, 1429/2008), 107.

76 Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 106.

77 Örneğin Tebrîzî ihtisârının baş kısmına birincisi Ehl-i hadîsin menâkıbına, ikincisi istulâhına dair iki mukaddime eklemiştir. Tebrîzî, *el-Kâfî*, 109, 114.

78 Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 259-263.

79 وأنا بعون الله أذكر جميع ذلك مع ما أضيف إليه من الفوائد الملتقطة من كتاب الحافظ الكبير أبي بكر البيهقي المسمى بالمدخل إلى كتاب السنن" İbn Kesîr, *İhtisârü 'Ulûmi'l-hadîs*, 38.

80 "وأضفت إلى ذلك زيادات مهمة من جامع الأصول وغيره" Tîbî, *el-Hulâsa*, 26.

81 "وضمنت إليه ما زاد عليه من مقدمة جامع الأصول لابن الأثير والحاكر والقشيري" Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

ta bulunmayan bilgiler eklediklerini ifade etmekle yetinmişler ve bilgileri hangi kaynaklardan aldıklarını açıklamamışlardır.⁸² İhtisâr yazarları asıl kitapta bulunmayan fazladan bilgilere işaret etmek için ziyâdât,⁸³ şevârid, ferâid, zevâid, fevâid,⁸⁴ lukaytât, fûray'ât, tetimmât,⁸⁵ usûl,⁸⁶ terâcîh,⁸⁷ tenbîh⁸⁸ gibi ifadeler kullanmaktadırlar.

c. Damm

İhtisâr müelliflerinin eserlerine fazladan aldıkları bilgileri ifade etmek için kullandıkları bir başka ifade “damm” kelimesidir. Bu kelimeyi çok sayıda ihtisâr müellifi ziyâde ile eş anlamlı olarak kullanmaktadır.⁸⁹ Söz konusu ilâveler hadis ilmine dair olabileceği gibi fıkıh ilmine dair de olabilmektedir.⁹⁰ Bazı müellifler ise özellikle dikkatlerden kaçmış yararlı bilgileri eserlerine eklemeye özen göstermişlerdir.⁹¹ Kimi müellifler ise ihtisâr ettikleri kitapta bulunmayan ilave bilgileri aldıkları kaynakları ismen zikretmektedirler.⁹²

82 “وأضُم إليه في بعض المَواطن لقيطات وفريعات وتتمتات” Nevevî, *İrşâd*, 109; “وزدته من” وضممتُ إلى ذلك” İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26; “فرائد الفوائد وزوائد القواعد مع الإشارات إلى” Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, 64-65; “فوائد حديثية ومهمات فقهية مع زيادات عليه مهمة وفوائد جمّة” Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, I, 146; “زيادات مهمة” İbnü'l-Mülakkn, *el-Muknî*, 40; “لا تُلقَى مسطورة ولا تكاد توجد في الكتب المشهورة وإضافة ما لا بد للطالب منه في كل باب مع زيادة مما ذكره قاضى القضاة العلامة الحافظ تقى الدين Tebrîzî, *el-Kâfî*, 107; “وضممتُهُ أصولاً محررةً” İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 46.

83 “وإضافة ما لا بد للطالب منه” İbnü'l-Mülakkn, *el-Muknî*, 40; “مع زيادات عليه مهمة” Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 146; “...في كل باب به مع زيادة” Tebrîzî, *el-Kâfî*, 107.

84 “مع ما” İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadis*, 38; “مع ما أضيف إليه من الفوائد الملتقطة...” İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26; “وزدته من فرائد الفوائد وزوائد القواعد” İbn Hacer, *Nuhbe*, 22.

85 “وأضُم إليه في بعض المَواطن لفيظتات وفريعات وتتمتات” Nevevî, *İrşâd*, 44.

86 “وضممنته أصولاً محررةً” İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 46.

87 “وذيلته بتناقيح فقهية وتراجيح أصولية وتلاويح جدلية” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdis*, 63.

88 “وتنبيه على ما أغفله” Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 146.

89 “وأضُم إليه في بعض المَواطن لقيطات وفريعات وتتمتات” Nevevî, *İrşâd*, 109.

90 “مع ما أضمه إلى ذلك من كلام غيرهما”, “وضممت إلى ذلك فوائد حديثية ومهمات فقهية” Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, I, 64-65.

91 “مع ما ضمنت إليه من شوارد الفرائد وزوائد الفوائد” İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

92 “وضممت إليه ما زاد عليه من مقدمة جامع الأصول لابن الأثير والحاكم والقشيري” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdis*, 63.

d. Tezyîl

Bazı ihtisâr müelliflerinin ziyâde ve damm kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullandıkları bir diğer kelime tezyîldir. Tezyîl sözlükte kuyruk, bir şeyin sonu, elbisenin eteği⁹³ ve bir yazıya ek olarak yazılan ikinci yazı gibi anlamlara gelen zeyl kökünden türemiştir. Zeyl bir telif türü olarak ise asıl metnin veya eserin içeriğini tamamlamak yahut eksiklerini gidermek için ona ek olarak yazılan eser⁹⁴ anlamındadır. Hadis usûlü literatüründe bu ifadeyi kullanan Ca'berî muhtasarına birtakım fikhî hataların tashîhi, usûlî tercihler ve cedeli telvîhler ekleyeceğini ifade etmektedir.⁹⁵

3. KONULARIN DÜZENLENMESİNE/SİSTEMATİZE EDİLMESİNE YÖNELİK KAVRAMLAR

a. Tertîb

Hadis usûlünde belli bir kitabın ihtisârını konu edinen muhtasarlar genellikle asıl kitabın tertibine bağlı kalmaktadır. Asıl kitabın tertibine bağlı kalmak, hadis usûlü dışındaki ilimlerde de ihtisârların yönetsel ilke ve esaslarından biri kabul edilmektedir.⁹⁶ İbnü's-Salâh'ın kitabının bilinen ilk ihtisârı olan Nevevî'nin *İrşâd'ı*, onun ihtisârı olan *et-Takrîb'î* ve İbn Kesîr'in *İhtisâr'ının* tertibinde⁹⁷ bunu görmek mümkündür. Ebnâsî de muhtasarına İbnü's-Salâh'ın nev'lerini atlamadan eksiksiz biçimde aldığı ve onun tertibine bağlı kaldığını ifade eder.⁹⁸ Ne var ki kimi müellifler, ihtisârını konu edindikleri asıl kitabın tertibinde gördükleri bazı kusurları gerekçe göstererek nev'leri kendilerince uygun gördük-

93 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "zyl", 478; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11: 260.

94 İsmail Durmuş, "Zeyl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 2013), 44: 339; Müzhir, "Kavâidü'l-ihtisârî'l-menhecî", 343.

95 "وذيئلته بتناقيح فقهية وتراجيح أصولية وتلاويح جدلية" Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

96 Müzhir, "Kavâidü'l-ihtisârî'l-menhecî", 375.

97 İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmü'l-hadis*, 37. İbnü's-Salâh'ın tertibine bağlı kalan diğer bazı ihtisâr müellifleri için bkz. Bulkinî, *Mehâsinü'l-ıstılâh*, 146; İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 43.

98 Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, I, 65.

leri biçimde yeniden düzenleyebilmekte ve eserlerinde farklı bölümlenmelere gidebilmektedirler. Örneğin İbn Cemâ'a okuyucunun konuyu daha kolay bulması açısından daha uygun olduğu gerekçesiyle bazı nev'lerin yerlerinde takdim tehir yaparak değişikliğe gitmiş, ihtisârını bir mukaddime ve dört bölüm (taraf) şeklinde yeniden tasnif etmiştir. Mukaddimedeki hadis öğrencisinin bilmesi gereken ıstılahları açıklayan İbn Cemâ'a birinci bölümde rivâyetlerin metni, ikinci bölümde senedi ile ilgili konuları; üçüncü bölümde hadis tahammül keyfiyeti ve yöntemlerini, hadislerin zabt, kitâbet, rivâyeti, hadis tâlibinin sahip olması gereken özellikleri; dördüncü bölümde de râvîlerin isimleri ile ilgili konuları ele almıştır.⁹⁹

İbnü's-Salâh'ın tertibinde değişikliğe giden ihtisâr müelliflerinden biri de Tebrîzî'dir (ö. 746/1346). Tebrîzî, hocası İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelü'r-revî* isimli muhtasarındaki tertibini esas almakla birlikte ondan farklı olarak kitabına hadis ve hadis ehlinin menkıbelerinden bahsettiği bir mukaddime daha eklemiştir. Tebrîzî ayrıca hocasının "taraf" şeklinde isimlendirdiği bölümleri "fasl" olarak isimlendirmiş ve alt başlıklarda da bazı değişiklikler yapmıştır.¹⁰⁰ Bazı ihtisâr müellifleri ise ihtisâr çalışması yaptıkları eserin tertibine yönelik eleştiri ve öneri getirmelerine rağmen asıl kitabın tertibine bağlı kalmak adına ihtisârlarının iç düzeninde herhangi bir değişikliğe gitmemişlerdir.¹⁰¹ Hadis usûlünde ihtisârlar üzerine şerh kaleme alan İbn Hacer ve Süyûtî gibi bazı müellifler de birçok muhtasar eserin aslını teşkil eden İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*'indeki tertibine eleştiriler yöneltmişlerdir. Eleştirilerin sebebi İbnü's-Salâh'ın kitabını peyderpey imlâ etmek suretiyle oluşturmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰²

Belli bir kitap yerine birden fazla kitaptan yararlanarak muhtasar eser meydana getiren müellifler ise eserlerinde çoğunlukla kendi uygun gördükleri tertibi benimsemişlerdir. İbn Hacer'in *Nuhbe'si* söz konusu tertibe örnek olarak gösterilebilir. Nitekim İbn Ha-

99 "ورتيته على مقدمة وأربعة أطراف" İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26-28.

100 Tebrîzî, *el-Kâfi*, 24-33 (Muhakkikin önsözü), 109.

101 Örneğin Bulkinî birbirleri ile bağlantılı olmalarından dolayı İbnü's-Salâh'ın munkatı' hadisi müsnedin yanında, mu'dalı mürselin yanında; bazı nev'leri de birbirinin içerisine katarak zikretmesinin daha uygun ve güzel olacağını söylemiş fakat onun tertibine bağlı kalmak için kendisinin herhangi bir değişiklik yapmadığını belirtmiştir. Bulkinî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 150.

102 İbn Hacer, *Nüzhe*, 22; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 82; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 421.

cer “فلخصته...- على ترتيب ابتكرته وسبيل انتهجته” (İlk defa benim ortaya koyduğum bir tertip ve benim geliştirdiğim bir yöneme göre -... özetledim.-)¹⁰³ diyerek muhtasarında kendine mahsus bir tertip benimsediğini ifade etmiştir. İbnü'n-Nefîs (ö. 687/1288) muhtasarını bir mukaddime ve beş bâb şeklinde düzenlemiştir.¹⁰⁴ Tîbî de İbnü's-Salâh, Nevevî ve İbn Cemâ'a'nın kitaplarını özetleyerek oluşturduğu *el-Hulâsa*'sını bir mukaddime, dört bölüm ve bir hâtimeye ayırmıştır.¹⁰⁵ Cürçânî (ö. 816/1413) ise beş farklı kitaptan telhîs ederek oluşturduğu¹⁰⁶ *Muhtasar*'ının tertibinde hâtime kısmı dışında Tîbî'ye uymuştur.¹⁰⁷

b. Tanzîm/Nazm

Nazm ve tanzîm kavramları sözlükte dizmek, sıralamak, bir şeyi başka bir şeye eklemek, düzenlemek¹⁰⁸ manasına gelmektedir. İhtisâr müelliflerinin yan amaçlarından birisi de önceki hadis usûlü eserlerinde ya da ihtisârını yaptıkları kitapta dağınık halde bulunan konu ve bilgileri birbiri ile ilişkili ve insicâmlı olarak yeniden düzenlemektir. Bazı ihtisâr yazarları mukaddimelerinde bu hususa işaret etmişlerdir. Örneğin İbn Kesîr, İbnü's-Salâh'ın dağınık olarak zikrettiği konuları düzenlediğini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Tîbî de her ne kadar bizzat bu kavramları kullanmasa da her bilgiyi olması gerektiği yere koyduğunu ifade ederek yeniden düzenleme faaliyetine işaret etmektedir.¹¹⁰

103 İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

104 “ورتيبه على مقدمة وخمسة أبواب” İbnü'n-Nefîs, *el-Muhtasar*, 575.

105 Tîbî, *el-Hulâsa*, 25-26; Selim Demirci, “Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı”, 70.

106 Söz konusu eserler şunlardır: İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si, Nevevî'nin *et-Takrîb*'i, İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelü'r-revî*'si, Tîbî'nin *el-Hulâsa*'sı ve *el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen* isimli hâşiyesinin mukaddimesi. Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *Zaferu'l-emânî bi şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî fî mustalahi'l-hadîs*, 3. bs., thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Mektebetü'l-matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1416), 6 (muhakkikin önsözü), 526.

107 Cürçânî, *el-Muhtasar*, 29-70.

108 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, “nzm”, 1295.

109 İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulumî'l-hadîs*, 37.

110 Tîbî, *el-Hulâsa*, 26.

Mülakın¹¹⁷ da eserlerinin mukaddimelerinde bu kelimelere yer veren ihtisâr müelliflerindedir.

5. ASIL KİTABIN MÜELLİFİNİN GÖRÜŞLERİNİ ELEŞTİRMEYE YÖNELİK KAVRAMLAR

a. Tenkîd

İhtisâr müelliflerinin hemen hepsi asıl kitabın müellifine birtakım tenkitler yöneltmektedirler. Bu tenkitler çoğunlukla eserin muhtevasında yer alan görüşlere yönelik olmakla birlikte kimi zaman asıl kitapta zikredilen nev' sayısı ya da nev'lerin tertibi (sıralaması) ile ilgili olabilmektedir. Örneğin İbn Kesîr nev' sayısında (65) İbnü's-Salâh'a bağlı kalmakla birlikte bu sayının daha da artırılmasının yahut bazı konuların birleştirilerek sayının azaltulmasının mümkün olduğuna dikkat çeker. Zira ona göre râvîlerin hal ve sıfatları ile metnin hallerinin belli bir sayıya indirgenmesi mümkün olmadığı gibi bazı konuların birleştirilerek sunulması daha uygundur. Aynı şekilde İbn Kesîr benzer özellikler taşıdığı için art arda zikredilmesi daha uygun olan bazı konuları farklı yerlerde zikrettiği için konuların tertibi açısından da İbnü's-Salâh'ı tenkit etmektedir. İbn Kesîr'in İbnü's-Salâh'a yönelttiği eleştirilerden biri de bazı konuları çok fazla detaylı ve uzun (bast), bazı konuları haddinden fazla ve dağınık biçimde ele almasıdır (fart).¹¹⁸ İbnü's-Salâh'a nev'lerin tertibi yönünden eleştiri yönelten müelliflerden biri de Bulkînî'dir. Ona göre mesela munkatî', mürsel ve mu'dal hadisin müsned konusunun hemen arkasından zikredilmesi daha uygundur. Bulkînî bazı nev'lerin birbiri içine katılmasını (tedâhül) da daha uygun görmekte birlikte mevcut tertibi değiştirmedeğini ifade eder.¹¹⁹

Asıl eserin içeriğinde yer alan görüşler de ihtisâr sahiplerinin tenkitlerine konu olmaktadır. Örneğin İbnü's-Salâh'ın müteahhir asırlarda hadislerin tashîh ve taz'îfini uygun görmediği iddiası Nevevî tarafından dile getirildikten sonra neredeyse bütün ihtisâr sahipleri hemen hemen aynı ifadeleri kullanarak onu eleştirmiş-

117 "لتقريب مراجعتي له ودرسي" İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

118 İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulumi'l-hadis*, 37-40.

119 Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 150.

lerdir.¹²⁰ Kısaca ihtisâr müellifleri tarafından tenkit, ihtisâr faaliyetinin ve muhtasarların doğal ve vazgeçilmez bir özelliği olarak görülmektedir.

b. İ'tirâz

İbn Hacer'in de işaret ettiği gibi¹²¹ hadis usûlünde ihtisâr müelliflerinin hemen tamamı asıl kitap yazarlarına birtakım i'tirâzlar yöneltmiştir. Söz konusu i'tirâzları aslında tenkîd kapsamında ele almak da mümkündür. İbn Cemâ'a gibi bazı müellifler ise yüksek olasılıkla asıl maksadı gözden kaçırmamak ve hacmi artırmamak adına ihtisârlarını i'tirâzlardan olabildiğince arındırdıklarını vurgulamışlardır.¹²²

c. Muhâlefet/ Mu'âraza

Asıl kitabın müellifinin bazı görüşlerine muhâlefet etmek de muhtasar yazarları tarafından ihtisâr faaliyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Birçok muhtasar eserin içeriğinde asıl kitabın sahibine muhâlif görüşler görmek mümkündür.¹²³ Nitekim İbn Hacer de *Nüzhe*'de İbnü's-Salâh'a muhâlif görüşler bildiren muhaddislerin varlığından bahsetmektedir.¹²⁴

6. EKSİK BIRAKILAN KONULARI TAMAMLAMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR

a. İstidrâk

İstidrâk daha önce söylenmiş sözden meydana gelen eksikliği, yanlışlığı ya da yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kaldırmak veya

120 Bkz. Nevevî, *İrşâd*, 134-135; Nevevî, *et-Takrîb*, 55.

121 İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

122 "وأخلى من الاعتراض عليه" İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

123 Örneğin İbn Cemâ'a'nın İbnü's-Salâh'a aykırı görüşlerini toplu halde ele alan bir çalışma için bkz. Ahmed İdrîs Avde, "Mesâilü 'ulûmi'l-hadîs elletî hâlefe fihâ el-imâmü İbn Cemâ'a el-imâme İbne's-Salâh cem' ve dirâse min hilâli kitâbi'l-Menheli'r-revî", *IUG Journal of Islamic Studies (Islamic University of Gaza)*, 25 - 1, (Gazze, 2017): 73-107.

124 İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

gözden kaçan bir şeyi ilâve etmek demektir.¹²⁵ Pek çok ihtisârda önceki müelliflerin eksik bıraktığı konular ele alınmıştır. Örneğin Bulkînî İbnü's-Salâh'ın altmış beş olarak zikrettiği nev' sayısını yetmiş çıkararak eksik gördüğü konuları tamamlamıştır.¹²⁶ İbn Hacer de ihtisâr müelliflerinin istidrâklarına işaret etmiştir.¹²⁷

b. Tetmîm

Müelliflerin ihtisâr faaliyetinde üzerinde durdukları hususlardan biri de asıl kitaptaki konuları tamamlayıcı bilgilere yer vermektir. Örneğin Nevevî, ihtisârının İbnü's-Salâh'ın kitabındaki bilgileri tamamlayıcı rolüne işaret eden müelliflerdendir.¹²⁸

c. Tenbîh

İhtisâr müelliflerinin eksik bırakılan konuları tamamlamak maksadıyla eserlerinde kullandıkları bir diğer kavram tenbîhtir. Örneğin Bulkînî, İbnü's-Salâh'ın kitabına almadığı bazı hususlara dikkat çekeceğini tenbîh kavramıyla ifade etmektedir.¹²⁹

7. FARKLI GÖRÜŞLER ARASINDA SEÇİM YAPMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR

İhtisâr faaliyetinin önemli özelliklerinden biri de asıl kitabın müellifi tarafından zikredilen yahut asıl kitapta yer almasa da ihtisâr müelliflerinin kendilerinin zikrettiği farklı görüşlerden birinin tercih edilmesidir. İhtisâr sahiplerinin hemen hepsi gerekçeler öne sürerek birtakım tercihlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla farklı görüşler arasından tercihte bulunmak ihtisâr müellifleri tarafından ihtisâr faaliyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Kendi tercih

125 Cevherî, *es-Sihâh*, "drk", 369; Zemlekânî, Kemâlüddin Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Abdilkerîm el-Ensârî es-Semmâkî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî, *et-Tibyân fi 'ilmi'l-beyân*, 1. bs., thk. Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî, (Bağdat: Matba'atü'l-âni, 1383/1964), 182.

126 Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 150.

127 "ومسدرك عليه" İbn Hacer, *Nüzhe*, 22.

128 "وأضم إليه تنمات" Nevevî, *İrşâd*, 109.

129 "وإيضاح أمور مامة بحيث يكون كالشرح له من جهة بسط وتنبيه على ما أغفله" Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 146.

ettikleri görüşlere عندى الأظهر¹³⁰, الأولى¹³¹, الأحسن¹³², الأليق¹³³, المختار¹³⁴,¹³⁵ المختار 134 133 134 135, قلت ve benzeri ifadelerle dikkat çekmektedirler. Bazı müellifler de tercihlerde bulunacaklarını mukaddime kısmında belirtmektedirler. Örneğin Ca'berî, ihtisârında usûle dair bazı tercihlerde bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁶

8. YANLIŞ GÖRÜŞLERİ DÜZELTMEME YÖNELİK KAVRAMLAR

a. Tenkîh

Tenkîh mana açık olmak şartıyla lafzî kısaltmak manasında ihtisâr, telhîs, tahlîs ve tehzîb ile eş anlamlı kullanıldığı gibi sözün doğrusunu yanlışından ayırma,¹³⁷ sözü islâh edip yanlışlarını ve hatalarını düzeltme¹³⁸ manalarına da gelmektedir. İhtisârına birtakım fikhî düzeltmeler ve ayıklamalar (tenkîhler) eklediğini söyleyen Ca'berî¹³⁹ ile İbnü's-Salâh'ın kitabını pek çok başka amacın yanı sıra düzeltmeler (tenkîh) yapmak için seçtiğini söyleyen İbnü'l-Mülakkın¹⁴⁰ ve muhtasarını titiz biçimde tenkîh ettiğini belirten Tîbî¹⁴¹ bu kavramı kullanan ihtisâr müelliflerine örnek olarak

130 Nevevî, *et-Takrib*, 55; Tîbî, *el-Hulâsa*, 26.

131 Nevevî, *İrşâd*, 110, 137; Kâfiyeci, *el-Muhtasar*, 117,

132 İbn Dakîk el-İd, *el-Iktirâh*, 321; İbn Hacer, *Nüzhe*, 125; İbn Kesîr, *Ihtisâru 'ulumi'l-hadîs*, 176.

133 İbn Kesîr, *Ihtisâru 'ulumi'l-hadîs*, 176.

134 Nevevî, *İrşâd*, 560; Nevevî, *et-Takrib*, 97.

135 Nevevî, *İrşâd*, 118, 458, 509; İbn Kesîr, *Ihtisâru 'ulumi'l-hadîs*, 40, 41, 42, 48 vd.

136 “وذيلته بتناقيح فقهية وتراجيح أصولية” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

137 Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983), 67; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, thk. Adnân Dervîş-Muhammed Mısırî, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.), 313; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs*, V, 103; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-ta'rîf*, 1. bs., (Kâhire: Âlemü'l-kütüb, 1990/1410), 110.

138 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2: 625.

139 “وذيلته بتناقيح فقهية” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

140 “وقد وقع الاختيار بفضل الله وقوته على تلخيصه وتقريبه وتنقيحه وتهذيبه” İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî*, 39.

141 “ونقحته تنقيحا” Tîbî, *el-Hulâsa*, 31.

zikredilebilir. Tenkîh kavramı çok yoğun olmasa da muhtasar eserlere isim olarak da verilebilmektedir.¹⁴²

b. Tasvîb

İhtisâr müelliflerinin yanlış kabul ettikleri görüşlerin doğrusunu ifade etmek için kullandıkları kavramlardan biri de savâb kavramıdır. Nevevî farklı görüşler arasından doğru kabul ettiği görüşü bu kavramı kullanarak ifade eden müelliflerdendir.¹⁴³

9. KAPALI KALAN KONULARI AÇIKLAMAYA YÖNELİK KAVRAMLAR

a. Tavzîh/İzâh

Muhtasar eserlerde metnin kapalılıktan uzak, açık ve anlaşılır olması esastır. Hadis usûlünde kimi ihtisâr müellifleri metnin açık ve anlaşılır olmasına dikkat edeceklerini belirtmişlerdir.¹⁴⁴ Asıl kitabın metninde bulunan kapalı ifadeleri ya da anlaşılması güç bazı meseleleri açıklamak ve şerh etmek de ihtisâr faaliyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Örneğin Bulkînî önemli bazı hususları izah edeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

b. Şerh

Hadis usûlünde muhtasarlar ihtisâr faaliyetine konu edilen asıl kitaptaki bilgileri şerh edici bir karakter taşıyabilmektedir. Muhtasarların içeriğinde bu durum gözlemlenebilmekle birlikte bazı müellifler mukaddimelerinde bu hususa özellikle vurgu yapmışlardır.

142 Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-Yemânî'nin (ö. 840/1436) *et-Tenkîh fî 'ulûmi'l-hadîs/Tenkîhu'l-enzâr fî 'ulûmi'l-âsâr* isimli muhtasarı buna örnek olarak verilebilir. Emîr es-San'ânî (ö. 1182/1768) bu esere *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr* isimli bir şerh yazmıştır. Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *el-Bedru't-tâli' bi mehâsinî men ba'de'l-karnî's-sâbi'*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 2: 91.

143 Nevevî, *et-Takrîb*, 52, 53, 98 vd.

144 "وأبالغ إن شاء الله في إيضاحه بأسهل العبارات" Nevevî, *İrşâd*, 109; "وأحرص على إيضاح العبارات" Nevevî, *et-Takrîb*, 49.

145 "وإيضاح أمور ماصة" Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstulâh*, 146.

Mesela Bulkinî muhtasarını âdetâ İbnü's-Salâh'ın kitabının şerhi gibi kurguladığını ifade etmektedir.¹⁴⁶

c. Tafsîl

Tafsîl detaylı açıklama yapmak,¹⁴⁷ bir cinse ait fertleri tek tek tavsîf etmek, zikredilen ifadeye sadece ilave yapmak suretiyle her kısma yönelik açıklama yapmak¹⁴⁸ manalarına geldiği gibi bir şeyi belirli gruplar ve bölümler altında toplamak¹⁴⁹ manasına da gelir. İbnü'l-Hanbelî eserinde bu kavramı kullanarak konuları fasillara ayırdığını ifade etmiştir. Ayrıca o, İbnü's-Salâh'ta görülen nev' başlıkları yerine faslı seçmiş, başlıkların altındaki bilgilerde de faslı ifadesini kullanmıştır.¹⁵⁰

10. İHTİSÂR MÜELLİFLERİNİN KAÇINMASI GEREKEN HUSUSLAR

a. İhlâl

Bir eser ihtisâr edilirken dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri asıl kitapta anlatılmak istenen düşünceyi yanlış, eksik ya da fazla biçimde ifade ederek müellifin kastettiği anlamı bozmaktan kaçınmaktır. Nitekim ihtisâr kelimesinin anlamlarından birinde “الإقلال بلا إخلال” “Manayı ihlâl etmeksizin (lafzı) azaltmak” denilmektedir.¹⁵¹ Kimi ihtisâr müellifleri mukaddimelerinde bu hususa vurgu yapmaktadırlar. Örneğin Nevevî مقاصده “Önemli ya da önemsiz olsun İbnü's-Salâh'ın maksatlarını ihlâl etmeyeceğim.”¹⁵² diyerek ihtisâr sırasında anlamı ve maksadı yani eserin amaç ve konularını ihlâl edecek tasar-

146 “بحيث يكون كالشرح له من جهة بسط وتنبية على ما أغفله” Bulkinî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 146.

147 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, “fsl”, 999.

148 'Askerî, *el-Fürûk*, 75-76.

149 Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-ta'rîf*, 193.

150 Münâvî, *Kafvü'l-eser*, 46.

151 Münâvî, *Netîcetü'l-fiker*, 127.

152 Nevevî, *İrşâd*, 109; Tebrîzî, “Onun (İbnü's-Salah) merâmındaki amacı ihlâl edecek şeylerden kaçınarak ihtisâr ettim.” فاختصرت محترزا عما “يخل بغرض في مرامه” Tebrîzî, *el-Kâfi*, 107; İbnü'l-Hanbelî (ö. 971/1563) de ihlâlden sakındığını ifade etmektedir. وقطعت من الإقلال بما نحن عليه. İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 46.

ruflardan kaçınacağını taahhüt etmiştir. Ne var ki oldukça başarılı ihtisârlar kaleme almalarına rağmen gerek Nevevî'nin gerek diğer bazı ihtisâr müelliflerinin bu şartı tam manasıyla yerine getirebildiklerini söylemek mümkün değildir. İhtisâr faaliyetinin doğasından kaynaklanan zorluklar zaman zaman ihtisârda ihlâl neden olabilmektedir. Mesela İbnü's-Salâh'ın müteahhir asırlarda hadislerin tashih ve tahsinine yönelik görüşlerine yer verdiği paragrafı Nevevî et-*Takrîb*'de anlamı ihlâl edecek şekilde ihtisâr etmiştir. Nevevî burada İbnü's-Salâh'ın bazı ifadelerini değiştirmiş, bazılarını genelleştirmiş ve asıl metinde bulunmayan kimi ifadeler eklemiştir.¹⁵³ et-*Takrîb*'in ihtisârın (*İrşâd*'in) ihtisârı olması da bu hususta etkili olmalıdır. Nevevî'nin söz konusu ihlâli sonraki müellifler tarafından da benimsenerek zaman içerisinde âdeta genel bir kabule dönüşmüştür.¹⁵⁴ Hocası İbn Dakîk el-'Îd'in el-*İktirâh*'ını

153 Bkz. Tunahan Erdoğan, "Hadiste İctihâd Kapısı Kapanmış mıdır?" V. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, Ed. Ümit Güneş ve Eyüp Sami Yavaş, (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği/İLEM), 2016, 38-40.

154 Bkz. İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, 50-51, Bulkinî, *Mehâsinü'l-İstulâh*, 159; Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrahmân, et-*Takyîd ve'l-izâh li mâ utlika ve uġlika min kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât, 3. bs., (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2011), I, 226-233; İbnü'l-Mülakkın, el-*Muknî*, I, 54-55; İbnü'l-Vezîr, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî, *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-âsâr*, 1. bs. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999), 37-40; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, en-*Nuket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1. bs., thk. Rabi' b. Hâdî 'Umeyr, (Medine: İhyâü't-türâsi'l-ilmî, 1404/1984), 293-294; Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muġîs şerhu Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid-Mustafa Şettât, (Kâhire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.), I, 36; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 539-560; Emîr es-San'ânî, Ebü İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl, *İrşâdü'n-nükkâd ilâ teysîri'l-ictihâd*, 1. bs., nr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006), 16-17; Cemâlüddîn el-Kâsîmî, *Kavâ'idü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 259-261; Ahmed Muhammed Şâkir, el-*Bâ'isül-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs*, 1. bs., thk. Fâzıl Mahmûd 'İvaz, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirün, 1432/2011), 51; Müsfir b. Gurmullâh ed-Dümeynî, *Mekâyîsü nakdi mütûni's-sünne*, 1. bs., (Riyâd: 1404/1984), 41-48; Abdürrezzâk b. Halife eş-Şâyci, *Mes'eletü't-tashîh ve't-tahsin fi'l-a'sâri'l-müteahhira fî 'ulûmi'l-hadîs*, 1. bs., (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999), 9-19; Tunahan Erdoğan, "İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri", (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2015), 23-49.

ihtisâr ettiği *el-Mûkîza* isimli eserinde Zehebî de kimi zaman anlamı bozacak derecede ihtisârlar yapmıştır.¹⁵⁵ Burhânüddîn el-Ebnâsî *eş-Şezâ el-feyyâh* isimli muhtasarında (ö. 802/1399) de kimi zaman adeta muammayı ve sembolik bir dili andıracak derecede ihlâller yapmıştır.¹⁵⁶ Benzer şekilde Cürçânî de muhtasarının birçok yerinde ihlâllerde bulunmuştur.¹⁵⁷ Anlamı ihlâl eden ihtisârlar söz konusu olabildiği için asıl kitabın metnini kontrol etmeden muhtasar eserlerde yer alan ifadelere dayanarak nakilde bulunmaktan ve asıl kitabın müellifine görüş izafe etmekten kaçınılması gerekmektedir.

b. İtnâb/İfrât/Tatvîl

İksâr ve tatvîl de denilen itnâb, maksadı alışılmıştan daha fazla söz kullanarak ifade etmek demektir.¹⁵⁸ İtnâb ya da tatvîlden kaçınmak yalnızca muhtasarlar için değil diğer tüm telif türleri için geçerli bir şarttır.¹⁵⁹ İtnâbtan kaçınmak ihtisârın doğasında bulunmakla birlikte İbn Kesîr,¹⁶⁰ İbn Cemâ'a,¹⁶¹ Tebrîzî,¹⁶² Ca'berî¹⁶³ ve İbnü'l-Hanbelî gibi bazı ihtisâr müellifleri sözü uzatmaktan ve okuyucuya bıkkınlık vermekten kaçınacaklarını ayrıca vurgulamışlardır.

c. Tefrît

Muhtasar eserlerde bulunması hoş karşılanmayan tefrît sözü gereğinden fazla derecede kısaltma ve eksiltme demektir.¹⁶⁴ İbn Kesîr ve Ca'berî gibi bazı müellifler ihtisârlarında asıl kitabın metnini gereğinden fazla kısaltmayacaklarını ifade etmişlerdir.¹⁶⁵

155 Zehebî, *el-Mûkîza*, 6 (Muhakkikin önsözü).

156 Bkz. el-Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, I, 25 (Muhakkikin önsözü).

157 Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, 528.

158 Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 277; Kazvîni, *Telhîsu'l-miftâh*, 71.

159 Serkiz Orpilyân ve Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-'ulûm*, 59.

160 “من غير وكس ولا شَطَط” İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 38.

161 “وأخليته من حشو الكلام وطوله”, İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

162 “بحذف ما يرى كالمكرر في إطنابه” Tebrîzî, *el-Kâfi*, 107.

163 “صُنِّتُهُ عَنِ الطُّغْيَانِ وَالتَّطْفِيفِ” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63; “وقطعت من الإخلال” İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 46.

164 Cevherî, *es-Sihâh*, “frt”, 882; Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 32.

165 “صُنِّتُهُ عَنِ الطُّغْيَانِ وَالتَّطْفِيفِ” İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 38; “صُنِّتُهُ عَنِ الطُّغْيَانِ وَالتَّطْفِيفِ” Ca'berî, *Rusûmü't-tahdîs*, 63.

d. Haşv

Haşv, atıldığı zaman anlamı eksiltmeyecek fazladan bir ifadenin söze eklenmesi demektir.¹⁶⁶ Hadis usûlünde ihtisâr müellifleri kimi zaman bizzat haşv kelimesini zikrederek kimi zaman da başka kavramlar kullanarak metni gereksiz fazlalıklardan arındırdıklarını ifade etmektedirler. Örneğin İbn Cemâ'a "Muhtasarımı fazla (haşv) ve uzun sözlerden temizledim" ve "İbnü's-Salâh'ın bazı sözlerini metni ile nakledeceğim, öze taalluk etmeyen bazı fazla sözlerini ise almayacağım.",¹⁶⁷ İbn Kesîr, "İbnü's-Salâh'ın kitabını çok fazla eksiltmeden ve abartmadan bu şekilde ihtisâr ettim.",¹⁶⁸ Ca'berî, "Kitabımı aşırıktan ve eksiklikten korudum."¹⁶⁹ diyerek haşvden kaçınacaklarını ifade etmişlerdir. İbnü't-Türkmânî de İbnü's-Salâh'ın kitabının özünü muhtasarına aldığını, köpüğünü (fazlalığı) ise attığını ifade etmiştir.¹⁷⁰

e. Tekrar

Muhtasar eserlerde uyulması gereken en önemli ilkelerden biri eserin tekrardan arındırılmış olmasıdır. Bazı ihtisâr müellifleri eserlerinin mukaddimelerinde tekrardan kaçınacaklarını ifade etmişlerdir. Ebnâsî¹⁷¹ ve Tebrîzî¹⁷² de mükerrer ifadelere yer veremeyeceklerini söyleyen ihtisâr müelliflerindedir.

f. Kapalılık

İhtisâr edilmek istenen metnin kapalıktan arındırılması muhtasarlara ve ihtisâr faaliyetinin temel amaçlarından biridir. Örneğin Nevevî hem İbnü's-Salâh'ın kitabına dair ilk ihtisârı olan *Irşâd*'da¹⁷³

166 Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 2. bs., thk. Nu'aym Zerzûr, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 428.

167 "وقد أنقل كلام بعض بنصه وأحذف من بعض في حشو قصه", "وأخليت من حشو الكلام وطوله" İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 26.

168 "وقد اختصرته أيضا بنحو من هذا النمط من غير وكس ولا شطط" İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 38.

169 "صننته عن الطغيان والتطفيف" Ca'berî, *Rusümü't-tahdîs*, 63.

170 "وقد اقتطف زبده وقذف زبده" İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 44.

171 "بل أستوعب ما في الكتب الثلاثة من غير تكرار" Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh*, I, 65;

172 "بحذف ما يرى كالمكرر في إطنابه" Tebrîzî, *el-Kâfî*, 107.

173 "وأحرص على إيضاح العبارة" Nevevî, *Irşâd*, 109.

hem de ikinci ihtisârı olan *et-Takrîb*'de¹⁷⁴ ihtisâr faaliyetinde ileriye gideceğini, fakat ibârenin açık ve kolay olması konusunda titizlik göstereceğini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis usûlü literatüründe bir edebî tür olarak muhtasarlar hicrî VII./milâdî XIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Diğer İslâmî bilgi alanlarındaki muhtasar eserlerle mukayese edildiğinde söz konusu tarihin oldukça geç olduğu düşünülebilir. Fakat ilk müstakil hadis usûlü eserlerinin hicrî IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıktığı dikkate alındığında bu anlaşılabilir bir durumdur. Eşrefiyye Dârulhadîsi'ne şeyh olarak atanan İbnü's-Salâh'tan çok kısa bir süre sonra aynı dârulhadîste müderrislik yapan Nevevî'nin onun *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*'ini ihtisâr etmesiyle VII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ihtisâr faaliyeti sonraki süreçte gittikçe artan bir ivme kazanmıştır. Hadis usûlünde ihtisâr faaliyetine konu edilen ilk eserin bir dârulhadîste 'ulûmü'l-hadîs öğretimi için imlâ edilen kitaba dayanması ve yine aynı dârulhadîste hocalık yapan bir başka âlim tarafından iki defa ihtisâr edilerek okutulması türün ortaya çıkışının medrese ve dârulhadîslerin kaynaklık ettiği didaktik amaçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir.¹⁷⁵ İhtisâr müelliflerinin büyük kısmının telif sebebini açıklarken hıfz/ezber vurgusu yapmış olmaları ve tamamına yakınının en az bir medresede ya da dârulhadîste hocalık yapmış olmaları bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

Hadis usûlü literatüründe bir edebî tür olarak ihtisâr örneklerinin ortaya çıkışındaki temel sâik, şöhret ve kabul kazanmış bir ya da birden fazla kitabı hedef kitlenin ihtiyaçlarına uygun biçimde öğretilabilir ve ezberlenebilir bir metne dönüştürmek maksadıyla

174 "وأحرص على إيضاح العبارة" Nevevî, *et-Takrîb*, 49.

175 Nitekim Arap edebiyatında ihtisârların ortaya çıkışına pek çok neden gösterilmekle birlikte en çok didaktik sebepler öne çıkmaktadır. H. Kilpatrick, "Abridgements", *Encyclopedia of Arabic Literature*, 1. bs., Routledge, (New York: 1998), 23; İsmail Kara'nın da işaret ettiği gibi muhtasar, telhîs, müntehab isimleriyle anılan telif geleneğinde "bir metni talimi hale getirme" gayesi en temel amaçlardan biridir. İsmail Kara, "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", 1. bs., *Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 64.

özetlemek, kısaltmak ve sadeleştirmektir. Bununla birlikte söz konusu telif türünün yalnızca özetleme ve kısaltma amacı güttüğü düşünülmemelidir. Çünkü türün hemen bütün örnekleri değişik oranlarda da olsa başka alt amaçlar barındırmaktadır. Söz konusu ikincil amaçların şu başlıklar altında tasnif edilmesi mümkündür: Önceki eserlerden bilgi toplamak, asıl kitapta bulunmayan ilave bilgiler vermek, konuları birbirleriyle irtibatlı ve insicâmlı biçimde yeniden sistematize etmek, konuların anlaşılmasını ve öğrenilmesini kolaylaştırmak, asıl kitabın müellifinin ya da başka müelliflerin öne sürdüğü görüşleri eleştirmek, eksik bırakılan konuları tamamlamak, farklı görüşler arasından seçim yapmak, yanlış görüşleri düzeltmek, kapalı kalan konu ve kavramları açıklamak. Türün telif tarzı ve amacı bakımından hemen bütün ihtisâr müelliflerinin eserlerinde bulunmasını arzu etmedikleri birtakım hususlar bulunmaktadır. Bunlar şu başlıklar altında tasnif edilebilir: Anlamı bozacak ya da değiştirecek tasarruflar (ihlâl), metni gereksiz yere uzatma (ifrât/itnâb/tatvîl), metni aşırı derecede kısaltma (tefrît), gereksiz söz ekleme (haşv), boş söz ekleme (lağv), tekrar, kapalılık.

Bir ilim dalında belli bir metnin ihtisâr edilmeye başlanması ve bu faaliyetin giderek yoğunlaşması söz konusu bilgi alanının ıstılâh, tarif, yöntem, kurallar ve benzeri bakımlardan tekemmül ettiğini gösterdiği gibi aynı zamanda o alanda otorite sahibi metnin ya da metinlerin oluştuğunu göstermektedir. Bu durum sonraki ulemayı bir bakıma önceki metni aşacak yeni bir metin oluşturmaktan ziyade mevcut metnin ve sahibinin otoritesine eklenerek bilgi üretme, mevcut metni daha öz, daha sıkı, daha anlaşılır, daha düzenli, daha sistematik, öğretilabilir, ezberlenebilir ve hatırlanabilir hale getirmeye sevk etmektedir. Bu bakımdan ihtisâr faaliyeti mevcut ilim geleneğinin belli amaçlar doğrultusunda metin merkezli fakat metnin daha da sıkılaştırılıp mükemmelleştirilerek sürdürülmesi ve öğretilmesi amacına hizmet etmektedir. Söz konusu amacın gerçekleştirilmesinde doğal olarak birtakım özgün yönler de aranmaktadır. Netice itibarıyla ihtisâr faaliyetinin salt tekrar içerdiği ve orijinallikten uzak olduğu iddiası en azından hadis usûlü literatüründeki muhtasarlar için doğru gözükmemektedir. Bilakis asırlardır süren ve günümüzde de hâlen devam ettiği gözlemlenen ihtisâr faaliyeti hadis usûlü alanında üretilen bilgi birikiminin ve tecrübenin kendi dönemlerinde canlılığını sürdürmesinde rol oynadığı gibi sonraki çağlara aktarımında önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Bütün bu olumlu özelliklerinin yanında ihtisârlar birtakım olumsuzlukları da bünyesinde barındırabilmektedir. Örneğin her ne

kadar ihtisâr faaliyeti sırasında anlamı ihlâl edecek tasarruflardan kaçınacaklarını taahhüt etseler de ihtisâr müelliflerinin kimi zaman eklemeler, çıkarmalar, genellemeler ve daraltmalar yapmak suretiyle asıl kitabın metni üzerinde anlamı değiştirecek ya da bozacak birtakım tasarruflarda buldukları görülmektedir. Bu yüzden asıl kitabın metnini kontrol etmeden muhtasarlardan nakilde bulunmak ve ihtisârlarına dayanarak asıl kitabın müellifine görüş nispet etmek birtakım sorunları beraberinde getirebilmektedir. Bazı ihtisâr metinlerinde de aşırı kısalık, anlaşılmazlık gibi hususlara rastlanabilmektedir. Tarihsel süreçte kimi ihtisârların yaygınlık ve şöhret kazanması kimilerinin de âdeta unutulmaya terk edilmesi bir nebze de olsa bu durumla ilgili olmalıdır. Bilgi öğrenim sürecinde mebsût ve mutavvel kitapları dikkate almadan yalnızca muhtasar eserlerle yetinmenin kısıtlayıcı olacağı da akıldan çıkarılmamalıdır.

Diğer taraftan Arapça ihtisâr türü eserlerin yalnızca hoca, talebe ve dinleyicilerin ihtiyaçları doğrultusunda değil, kimi zaman yazarın veya muhatap kitlenin edebî zevki için de telif edilebildiği dile getirilmektedir.¹⁷⁶ Bu tez İslâmî bilgi alanlarının belli bir kısmı için geçerli kabul edilebilir görünse de hadis usûlü alanında kaleme alınan ihtisârlar için pek geçerli görünmemektedir. İhtisar müelliflerinin hemen hepsinde görülen ezber ve eğitim vurgusu türün hadis usûlünde âlimin ya da toplumun edebî zevkleri için değil medrese, hoca ve talebelerin didaktik ihtiyaçları doğrultusunda oluştuğunu ve geliştiğini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda ihtisâr türünün farklı bilgi alanlarında değişik gereksinimleri karşılamak için telif edildiği yönünde bir farkındalığı gerekli kılmaktadır. Temel İslam Bilimleri'nin diğer branşlarında üretilen muhtasarlara bu bakış açısıyla ayrıca incelenmeyi hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleymân. *Menhecü'l-bahs fi'l-fıkhi'l-İslâmî hasâisuhû ve nekâisuhû*. 1. bs., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.
- Abdürrezzâk b. Halife eş-Şâyci. *Mes'eletü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sâri'l-müteahhira fi 'ulûmi'l-hadîs*. 1. bs., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.

176 H. Kilpatrick, "Abridgements", 23.

- Ahmed Abdülaziz Kâsım el-Haddâd. “el-İmâmü'n-Nevevî ve eseruhû fi'l-hadîsi ve 'ulûmihi.” Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1409.
- Ahmed İdrîs Avde. “Mesâilü 'ulûmi'l-hadîs elletî hâlefe fihâ el-imâmü İbn Cemâ'a el-imâme İbne's-Salâh cem' ve dirâse min hilâli kitâbi'l-Menheli'r-revî.” *IUG Journal of Islamic Studies (Islamic University of Gaza)*, Gazze, 25, 1 (2017): 73-107.
- Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâ'isül-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs*. 1. bs., thk. Fâzıl Mahmûd 'Ivaz, Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1432/2011.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru Erkam, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Fürûk fi'l-luga*. 1. bs., thk. Cemâl Abdülğani Müdğamiş, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1422/2002.
- Aydınli, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. 4. bs., İstanbul: MÜİFV Yay., 2011.
- Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî. *Mehâsinü'l-istilâh*. (İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si ile birlikte) thk. Âişe Abdurrahmân, Kâhire: Dâru'l-ma'ârif, 1409/1989.
- Burhânüddîn el-Ebnâsî. *eş-Şezâ el-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*. 1. bs., thk. Salâh Fethî Helel, Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1418/1998.
- Ca'berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Rusûmü't-tahdîs fi 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed Lütfi Fethullah Yüksek Lisans Tezi, el-Câmî'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 1994.
- Cemâlüddîn el-Kâsımî. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve Sihâhi'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir - Enes Muhammed eş-Şâmî - Zekeriya Câbir Ahmed, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009/1430.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *el-Muhtasar fi usûli'l-hadîs*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1403/1983.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983.
- Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*. Ankara: İlem Yayınları, 2020.
- Demirci, Selim. “Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı: *el-Hulâsa fi ma'rifeti'l(usûli'l)-hadîs*.” *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, 15- 2, (2017): 67-84.

- Durmuş, İsmail. "Muhtasar.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ankara, 2020, 31: 57-59. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtasar#1> (eriş. tar. 20 Eylül 2004).
- Durmuş, İsmail, "Zeyl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul, 2013, 44: 339-342. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyil#1> (eriş. tar. 20 Eylül 2004).
- Ebü'l-Bekâ el-Kefevî. *el-Külliyât*. thk. Adnân Dervîş - Muhammed Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *İrşâdü'n-nükkâd ilâ teysîri'l-ictihâd*. 1. bs., nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2006.
- Emiroğlu, Nagihan. "Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)." Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2019.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadiste İctihâd Kapısı Kapanmış mıdır?." *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, ed. Ümit Güneş - Eyüp Sami Yavaş, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği (İLEM), 2016, 37-55.
- Erdoğan, Tunahan. "İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri." Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2015.
- Fâris eş-Şidyâk, Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr. *el-Câsûs 'ale'l-Kâmûs*. Kostantîniyye: Matba'atü'l-cevâib, 1299.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. 4. bs., thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1430/2009.
- H. Kilpatrick. "Abridgements." *Encyclopedia of Arabic Literature* 1. bs., Routledge, New York, 1998, 23-24.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îzâh li mâ utlika ve uğlika min kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât, 3. bs., Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2011.
- İbn Cemâ'a, Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. 3. bs., thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, yy.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Dakîk el-İd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *el-Iktirâh fi beyâni'l-istulâh*. 3. bs., thk. Kahtân Abdurrahmân ed-Dûrî, Lübnan: Books Publisher, 1440/2019.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *Cemheratü'l-lüga*. 1. bs., Remzî Münîr Ba'lebekî, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi Ehli'l-eser*. 1. bs., thk. Abdülhamîd b. Sâlih b. Kâsım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi Ehli'l-eser*. 1. bs., thk. Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, Medine: Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, 1440/2019.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*. 1. bs., thk. Rabi' b. Hâdi 'Umeyr, Medine: İhyâü't-türâsi'l-ilmî, 1404/1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Nüzheti'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker*. 4. bs., thk. Salâh Muhammed Muhammed Avîza, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1434/2012.
- İbn Hazm el-Endelûsî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî. *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî*. 2. bs., thk. İhsân 'Abbâs, Beyrut: el-Müessesetü'l-'arabiyye, 1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfîi. *Ihtisâru 'ulûmi'l-hadis*. 1. bs., thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, Riyad: Dâru'l-meymân, 1434/2013.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfîi. *Ihtisâru 'ulûmi'l-hadis*. (el-Bâ'isül-hasîs ile birlikte) 1. bs., thk. Fâzıl Mahmûd 'Ivaz, Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1432/2011.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfîi. *Lisânü'l-'Arab*. 3. bs., Beyrut: Dâru sâdır, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Garîbü'l-hadis*. 1. bs., thk. Abdülmü'tü Emîn el-Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü'l-'ilmîyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdillâh Radyüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî el-Hanefî. *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep: Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 1408/1987.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *et-Tezkira fî 'ulûmi'l-hadis*. 2. bs., thk. Mutlak b. Câsir b. Mutlak el-Fâris el-Câsir, yy.: Mürtekâ, 1438/2017.

- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadis*. 1. bs. thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî', Suudi Arabistan: Dâr-u Fevâz, 1413/1992.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî, *Tenkîhu'l-enzâr fi ma'rifeti 'ulûmi'l-âsâr*. 1. bs. thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.
- İbnü'n-Nefs, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefs el-Kareşî ed-Dımaşkı. *el-Muhtasar fi 'ilmi usûli'l-hadis*. thk. 'Ammâr et-Tâlibî, yy.: ts.
- İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî, *el-Müntehab fi 'ulûmi'l-hadis*. 1. bs., thk. 'Avvâd el-Halef, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. İbrâhîm b. Abdillâh b. Muhammed b. Cemâ'a el-Kinânî el-Makdisî eş-Şâfiî. *el-İktirâh 'alâ 'Ulûmi'l-hadis li'bni's-Salâh müntehab mine't-takyid ve'l-izâh*. 16 Şaban 853 tarihli el yazması, Chester Beatty's Digital Collection. https://cbl01.intranda.com/viewer/image/Ar_3149/1/ (eriş. tar. 20 Eylül 2022).
- İzzeddîn İbn Cemâa, Ebû Ömer İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî. *Zevâlü't-terah fi şerhi manzûmeti İbn Ferah*. thk. Friedrich Risch, (*Commentar des Izz-ed-Dîn Abu Abd-ullah über die Kunstausrücke der' Traditionswissenschaft*,) Leiden: Brill, 1885.
- Kâfiyeci. *el-Muhtasar fi 'ilmi'l-eser*. 1. bs., thk. Ali Zevîn, Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1407.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. 3. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not," *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15-28, (2010):1-67. https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/alibolat/116180/2011_KARAI.pdf (eriş. tar. 20 Eylül 2022).
- Kara, İsmail. "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?" 1. bs., *Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2. bs., thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1439/2018.
- Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *Telhîsu'l-Miftâh*. 1. bs., Karaçi: Mektebetü'l-büşrâ, 1431/2010.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *Zaferu'l-emânî bi şerhi Muhtasari's-*

- Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fî mustalahi'l-hadîs*. 3. bs., thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 1416.
- Ma'tûk, Salih Yusuf. *Cühûdü'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadîs el-karnî's-sâmin el-hicrî*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1997.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Ali el-Haddâdî. *Netîcetü'l-fiker bi şerhi Nuhbeti İbn Hacer*. 1. bs., thk. Ahmed Mürşid - Sâmî Yûsuf, İstanbul: Dâru's-semmân, 1441/2020.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Ali el-Haddâdî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-ta'rîf*. 1. bs., Kâhire: Âlemü'l-kütüb, 1990/1410.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Ali el-Haddâdî. *el-Yevâkît ve'd-dürer şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Rabî' b. Muhammed es-Su'ûdî, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, yy. ts.,
- Müsfir b. Gurmullâh ed-Dümeynî. *Mekâyisü nakdi mütânî's-sünne*. 1. bs., Riyâd: 1404/1984.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmüsü'l-muhît*, yy.: el-Matba'atü'l-'Usmâniyye, 1305. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1405> (eriş. tar. 20 Eylül 2022).
- Müzhir, Abdülganî Ahmed Cebr. "Kavâidü'l-ihstisârî'l-menhecî fi't-te'lif." *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 59 Riyad, (1420/2000): 337-386.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Bustânü'l-'ârifin*. yy.: Dâru'r-reyyân li't-türâs, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*. 1. bs., thk. Abdülbârî Fethullâh es-Selefi, Medine: Mektebetü'l-eymân, 1408/1987.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. 1. bs., thk. Mâzin Abdullah-Muhammed Târik Mağribiyye, Kâsım el-Halebiyye, İstanbul: Dâru's-semmân, 1440/2019.
- Radiyyüddîn Ebî İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm et-Taberî el-Mekkî. *el-Mûlahhas fî ma'rifeti 'ilmi'l-hadîs*, 1. bs., thk. 'Avvâd el-Halef, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1433/2012.
- Özel, Ahmet. "Tehzîb." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul, 2011, 40: 325-328.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs şerhu Elfîyyeti'l-hadîs*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid-Mustafa Şettât, Kâhire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karnî't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-cil, ts.

- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'ulûm*. 2. bs., thk. Nu'aym Zerkûr, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1407/1987.
- Sindî, Muhammed Ekrem en-Nasrbûrî. *Îm'ânü'n-nazar Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Ebû Saïd Ğulâm Mustafa, yy.: ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. 1. bs., thk. Muhammed 'Avvâme, Cidde: Dâru'l-minhâc, 1437/2016.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. 11. bs., Riyâd: Mektebetü'l-ma'ârif, 1432/2011.
- Tebrîzî, Ebü'l-Hasen Takiyyüddîn Ali b. Abdillâh el-Erdebîlî. *el-Kâfî fi 'ulûmi'l-hadîs*. 1. bs., thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen, ed- Ammân: Dâru'l-eseriyye, 1429/2008.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Hulâsa fi ma'rifeti'l-hadîs*. 1. bs., thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî, Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Topğül, Muhammed Enes, ve Maden, Ömer Faruk. *İrşâdü tullâbi'l-hakâik Nevevî'nin Hadîs Usûlü (İnceleme - Çeviri - Metin)*, ed. Arafat Aydın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Bülğatü'l-erib fi Mustalahi âsâri'l-hâbib*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep: Mektebetü'l-matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1408/1987. (İbnü'l-Hanbelî'nin *Kafvü'l-eserî* ile birlikte).
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs*. 2. bs., thk. Ali Şirî, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1424.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *el-Mûkıza fi 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. 8. bs., thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kâhire: Dâru's-selâm, 1436/2015.
- Zemlekânî, Kemâlüddin Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Abdilkerîm el-Ensârî es-Semmâkî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî. *et-Tibyân fi 'ilmi'l-beyân*. 1. bs., thk. Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî, Bağdat: Matba'atü'l-'ânî, 1383/1964.

THE CHARACTERISTICS of İKHTISÂR GENRE in HADİTH METHODOLOGY LITERATURE

Abstract

The first example of summary (ikhtisâr) studies in hadith methodology was put forward by al-Nawawî (d. 676/1277), depending on Ibn al-Salâh's (d. 643/1245) *Ma'rifatu anwâ'i 'ilmi'l-hadîth*. It has been continuing its existence uninter- ruptedly since the Islamic seventh/Gregorian thirteenth century to present. This article aims to identify, classify and analyze the elements that reflect the characteristics of the abbreviation literature in hadith methodology, based on the theoretical explanations and practices of the authors of abbreviation. The expressions of the authors of ikhtisâr in the introduction parts of their works and the content of the works were scanned for this purpose, key concepts, ex- pressions and applications that reflect the characteristics of the genre and the aims of the authors were determined and classified under certain headings. It has been determined that the concise activity/type, which focuses on summariz- ing, shortening and simplifying one or more texts previously written, has some secondary purposes in addition to this main purpose. The aforementioned secondary purposes are found in all abridgements, albeit at different rates. The features of abbreviations in hadith method are discussed under the following headings: summarizing and shortening the text, collecting information from previous works, organ- izing and systematizing the subjects, facilitating the under- standing and learning of the subjects, criticizing the views of the authors of the original book or other books related to the field, completing the missing subjects, choosing among different opinions, correcting wrong opinions, explaining the closed issues. The study is based on the hypothesis that the type of abbreviation does not only contain the purpose of shortening and summary, and focuses on the concepts that support this hypothesis. Another issue dealt with in the study is the determination of the issues that the authors of the summary do not want to have in their works in terms of the copyright style and purpose of the genre. These are also classified under the following headings: dispositions that will distort or change the meaning, lengthening the text unnecessarily, shortening the text excessively, adding un- necessary and empty words, repetition. It is also necessary to focus on the extent to which the authors have successfully

applied the aforementioned issues in their works. The study presents a critical approach to the idea that the search for novelty in the field of copyright in Islamic sciences came to an end, the imitation mentality became widespread, and the works of repetition were produced, especially in the Islamic fifth century and later.

Keywords: Hadīth, Hadīth Methodology Literature, Shortening, Abridgement, Summary.